

บทที่ ๒

หลักอุบายโกศลในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

ในบทนี้ ผู้ศึกษาจะได้ศึกษาถึงหลักของอุบายโกศลในพระพุทธศาสนาเถรวาท ในประเด็นต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับความหมาย ที่มาหรือบ่อเกิดของการใช้อุบายโกศล ระดับการใช้ตลอดจนถึงคุณสมบัติของผู้มีอุบายโกศล ซึ่งมีรายละเอียด ดังนี้

๒.๑ ความหมายของอุบายโกศล

อุบายโกศล นั้นประกอบด้วยคำสองคำ คือ “อุบายะ” กับ “โกศล” เฉพาะคำว่า “อุบายะ” นั้นก็มีความหมายอยู่หลายประการด้วยกัน ดังนั้นในบทนี้ ผู้ศึกษาจะได้กล่าวถึงความหมายของคำว่า “อุบายะ” และ “โกศล” ทั้งโดยความหมายตามรูปศัพท์ ตามหลักภาษา ตามทัศนะของนักวิชาการ รวมไปถึงคำไวพจน์ที่มีความหมายใกล้เคียง ดังนี้

๒.๑.๑ ความหมายของคำว่า “อุบายะ”

คำว่า “อุบายะ” หรือ “อุบาย” ในที่นี้นั้น มีความหมายอยู่หลายประการด้วยกัน ทั้งความหมายตามรูปของศัพท์ ความหมายตามหลักของภาษา และความหมายตามทัศนะของนักวิชาการ เป็นต้น ดังนั้น ผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงความหมายของคำว่า “อุบายะ” ในแง่มุมต่างๆ ดังต่อไปนี้

๒.๑.๑.๑ ความหมายตามรูปศัพท์

คำว่า “อุบายะ” ในภาษาบาลีนั้น มีความหมายค่อนข้างหลากหลาย ซึ่งเราสามารถพิจารณาได้ดังนี้ คำว่า “อุบาย” มาจาก อุป ที่แปลว่า เข้าถึง, เข้าไปใกล้ กับ “อาย” ที่แปลว่า ความเจริญ เมื่อรวมกันเข้าจึงเป็นคำว่า “อุบาย” หมายถึงการเข้าถึงความเจริญ ซึ่งเป็นความหมายที่ชัดเจนในตัวอยู่แล้วว่า หมายถึงการเข้าถึงความเจริญ และจะแปลความเป็นอย่างอื่นไม่ได้ เพราะมีเพียงคำเดียวโดดๆ ดังนั้นคำว่า “อุบายะ” จึงมีความหมายว่า การเข้าถึงความเจริญเท่านั้น ตรงกับรูปวิเคราะห์ศัพท์ในภาษาบาลีว่า

สตตฺวิชัยฺ อุปคจฺจนฺติ เอเตหิตฺติ อุปาโย กลวิธึเปเนเหตุให้ถึความชนะศฺตรู อุป เปเน
บทหน้า อิ ธาตุ ในความหมายว่าไป, ถึง, เปเนไป, อ ปัจจย, พฤทธิ อิ เปเน เอ, แปลง เอ เปเน อย, ลบ
สระหน้า ที่สระสระหลัง

อุเปติ เอเตนาติ อุปาโย วิธีเป็นเหตุให้เข้าถึง อุป เป็นบทหน้า อี ธาตุ ในความหมายว่าไป, ถึง, อด ปัจจย, พุทธิ อี เป็น เอ, แปลง เอ เป็น อาย^๑

สรุปได้ว่า ตามความหมายของรูปศัพท์ คำว่า “อุปาย” หมายถึง การเข้าถึงความเจริญ คือ หนทางสำหรับเข้าถึงความเจริญ เท่านั้น

๒.๑.๑.๒ ความหมายตามหลักภาษา

ในพระไตรปิฎกมีการนำเอาคำว่า “อุปาย” ไปใช้ในความหมายที่แตกต่างกันออกไป กล่าวคือ มักใช้คำว่า “อุปาย” นี้ในความหมายว่า วิธีสำหรับประกอบ^๒ วิธีการ, หลักการ, หรือวิธีปฏิบัติ^๓ เช่นคำว่า เราจักเข้าถึงความเจริญนี้โดยอุปายใด เป็นต้น ซึ่งหมายถึงว่า การจะทำความสำเร็จให้เกิดขึ้นโดยวิธีการใด นอกจากนั้นในพระไตรปิฎก เรายังพบว่า มีการนำเอาคำว่า “อุปาย” ไปใช้ในลักษณะของคำที่มีความหมายกลางๆ คือ หมายถึง วิธีปฏิบัติ หนทาง ทั้งที่เป็นไปในทางที่ดีหรือชั่วก็ได้ คือ

(๑) ใช้ในความหมายที่ดี เช่น การบรรลุความดีจะพึงมีได้ด้วยอุปายนี

(๒) ใช้ในความหมายที่เป็นไปในทางไม่ดี เช่น อุปาย หมายถึง กิเลส ตัณหา ที่มนุษย์เข้าไปยึดติดหรือครอบงำมนุษย์อยู่^๔ และหมายถึงวิธีการที่เป็นเครื่องสลัดออกจากทุกข์ ดังปรากฏในพุทธพจน์ที่ว่า

“...ภิกษุทั้งหลาย ตราปใด เรายังไม่รู้คุณของโลกโดยความเป็นคุณ โทษโดยความเป็นโทษ และเครื่องสลัดออกไปโดยความเป็นเครื่องสลัดออกไปตามความเป็นจริง ...”^๕

แสดงให้เห็นว่า พระไตรปิฎกได้นิยามความหมายของคำว่า “อุปาย” ว่า หมายถึง วิธีการ, หลักปฏิบัติ ซึ่งเป็นคำกลาง ๆ ที่ไม่ได้ระบุไว้ หมายถึง เฉพาะความดีหรือความชั่ว

สรุปได้ว่า ตามความหมายของหลักภาษา คำว่า “อุปาย” หมายถึง วิธีการปฏิบัติ หรือหนทางที่จะนำไปสู่ความสำเร็จ เป็นคำกลางๆ ไม่เจาะจงว่าดีหรือเลว

^๑ มหามกุฏราชวิทยาลัย, **ธรรมานุกรม**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๓), หน้า ๘๐.

^๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **พจนานุกรมพระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๗๘.

^๓ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๓๖๒.

^๔ ดุราลละเอียดใน ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๑๕/๑๘, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๕/๒๔.

^๕ อัง.ติก. (บาลี) ๒๐/๑๐๔/๒๕๒, อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๐๔/๓๔๘.

๒.๑.๑.๓ ความหมายในทัศนะของนักวิชาการ

นอกจากเราจะพิจารณาถึงความหมายของคำว่า “อุบาย” ตามความหมายของรูปศัพท์และหลักของภาษาแล้วทั้ง ๒ ประการตามที่กล่าวมาข้างต้นแล้ว ยังมีความหมายของคำว่า “อุบายะ” ในลักษณะอื่นๆ ตามทัศนะของนักวิชาการต่างๆ ดังนี้ ในพจนานุกรมบาลี-สันสกฤต-ไทย-อังกฤษ ได้ให้ความหมายของคำว่า “อุบาย” ไว้ว่า “อุบาย” (บาลี-อังกฤษ) หมายถึง การเข้าใกล้; หนทาง, วิธี, เล่ห์เหลี่ยม, อุบาย ตรงกับศัพท์ในภาษาอังกฤษว่า approach; fig. way, means, expedient, stratagem^๖

คำว่า อุบาย หรือ อุบายนั้น มีความหมาย ๓ นัย คือ

(๑) การมาใกล้หรือมาถึง

(๒) อุบาย คือ วิธีหรือกลเม็ดที่ฉลาดใดๆ ก็ตาม, หนทาง กลยุทธ์ กลอุบาย การคิดหาข้อดีข้อเสีย ตามศัพท์แปลว่า สิ่งที่คุณคิดให้เป็นเครื่องดำเนินไปสู่จุดหมายของตน

(๓) กลอุบาย คือวิธีให้สำเร็จชัยชนะต่อข้าศึก โดยปกติกล่าวไว้ ๔ อย่าง คือ หว่านพืชแห่งการแตกร้าง การประนีประนอม การติดสินบน และการโจมตีอย่างเปิดเผย

ตรงกับคำว่า “อุบาย” ที่ปรากฏในราชบัณฑิตยสถานซึ่งได้นิยามความหมายของคำว่า “อุบาย” ไว้ว่า หมายถึง กลอุบาย, กลวิธี, เล่ห์เหลี่ยม การใช้เพทุบาย หรือมายา เป็นต้น^๗

ความหมายนี้มีลักษณะที่มุ่งอธิบายว่า อุบายคือ เทคนิควิธีการที่จะใช้หลอกล่อให้คนหลงเชื่อซึ่งจะเป็นวิธีการใด ๆ ก็ได้ ทั้งที่ดีและไม่ดี ซึ่งสอดคล้องกับที่ เสฐียร พันธงศรี ได้ให้ความหมายไว้ว่า คำว่า อุบายนั้น ได้แก่ ความฉลาด และวิธีใดๆ ที่สามารถชักนำให้ผู้อื่นเห็นตาม^๘ ส่วนคริสต์มาส ฮัมพรีย์ กล่าวว่า อุบาย นั้น หมายถึง วิธีทาง หรือวิธีการปฏิบัติเพื่อนำไปสู่เป้าหมายของจิตวิญญาณ^๙ และพระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร บอกว่า “อุบาย” หมายถึง พุทธวิธีในการแสดง

^๖ ฉลาด บุญลอย, เสฐียรพันธุ์รังสี, พระมหาประยุทธ์ ปยุตโต, พจนานุกรมบาลี-สันสกฤต-ไทย-อังกฤษ, (พระนคร : สำนักพิมพ์แพรววิทยา, ม.ม.ป.), หน้า ๕๐๐๒.

^๗ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ศรีวัฒนาพรินต์, ๒๕๔๒), หน้า ๑๓๘๕, พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๖๒.

^๘ เสฐียร พันธงศรี, พุทธศาสนมหายาน, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๓๔.

^๙ Humphreys Christmas, A Popular Dictionary of Buddhism, (New York : The Citadel Press, 1963), p. 207.

ธรรมให้เหมาะสมสอดคล้องกับสภาพปัญหา บริบทแวดล้อม ความต้องการ และอุปนิสัยที่แตกต่างหลากหลายของหมู่สัตว์^{๑๐}

แต่ถึงอย่างนั้นก็ยังมึนนักวิชาการผู้ชำนาญทางด้านภาษาบาลีได้นิยามความหมายของคำว่า อุบาย ไว้ได้อย่างสอดคล้องกับรูปศัพท์และหลักภาษาและตรงตามความหลายของคำว่า “อุบาย” ในพระพุทธศาสนาเถรวาท เช่น

เอกทองย้อย แสงสินชัย, นาวาเอก นิยามความหมายของคำว่า “อุบาย” ไว้ว่า ศัพท์ว่า อุบาย ที่เราเรียกว่า อุบาย ภาษาบาลีว่า อุปาย (อุ-ปา-ยะ) มักจะเข้าใจคลาดกันไป ภาษาไทยเราพูดกันว่า คนโน้นทำอุบาย คนนี้ทำอุบาย ดูเป็นที่หลอกกัน ไม่แสดงความจริง หลอกให้เขาหลงเชื่อ ถ้าหลอกให้เขาหลงเชื่อได้มาก ก็ว่าคนนั้นมีอุบายดี ถ้าหลอกเขาไม่ได้ เขาไม่เชื่อ ก็ว่าคนนั้นไม่มีอุบาย หรืออุบายไม่ดี นี่ผิดศัพท์ อุบาย แยกออกเป็น ๒ คือ อุป กับ อาย หรือ อย, อุป แปลว่าเข้าถึง, อาย หรือ อย แปลว่า ความเจริญ อุปายะ จึงแปลว่า เข้าถึงความเจริญ เมื่อว่าถึง อายะ เช่นนี้ ก็มีอีกศัพท์ ๑ คือ อบาย แยกออกเป็น อุป อายะ รวมกันเข้าเป็น อุปายะ แปลว่า ปราศจากความเจริญ อะไรที่เป็นความดี ความงาม ความเจริญ เรียกว่า อายะ อะไรที่เสื่อมปราศจากความเจริญ เรียกว่า อุปายะ หรือ อบาย รู้จักอายะ ว่าเป็นความเจริญ รู้จักอุปายะ ว่าเป็นปราศจากความเจริญ รู้จักทั้งสองนี้แล้ว ปฏิบัติตนเลียงจากอุปายะ ดำเนินไปในอายะนี้เรียกว่า อุปายะ คือ อุบาย, หลีกชั่วดำเนินไปในทางดีจึงเรียกว่า อุบาย หรือ อุปายะ แต่มาถึงภาษาไทยเข้าใจเลื่อนกันไป บางที่ใช้ว่า กลอุบาย หรือสมัยใหม่ใช้ว่า กโลบาย คือ กละ หรือ กล กับ อุบาย ผสมกันเป็น กโลบาย นั้นไม่ถูกต้องกับความหมายเดิมทางพระพุทธศาสนา^{๑๑} ในทัศนะของนาวาเอกทองย้อย แสงสินชัย คำว่า “อุบาย” นั้น หมายถึงวิธีการเข้าถึงความเจริญ การรู้จักดำเนินไปในทางที่ดี จึงจะสามารถเรียกได้ว่าเป็นอุบาย ซึ่งความหมายดังกล่าวนี้ได้สอดคล้องกับตามรูปศัพท์ของคำว่า “อุบาย” ที่ปรากฏอยู่ในหลักของภาษาบาลี

สรุปได้ว่า ในทัศนะของนักวิชาการนั้น คำว่า “อุบาย” มีความหมายอยู่ประการด้วยกัน ในพจนานุกรมบาลี-สันสกฤต-ไทย-อังกฤษ ให้ความหมายของคำว่า “อุบาย” ว่า หมายถึงหนทาง,วิธี,หรือ เล่ห์เหลี่ยม ซึ่งสอดคล้องกับความหมายในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานและพจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ ของพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ส่วนเสฐียร พันธรัณย์ ได้ให้ความหมายที่แตกต่างออกไปว่า คำว่า “อุบาย” หมายถึงความฉลาดและวิธีการใดๆ ก็ได้ ที่สามารถชักนำให้ผู้อื่นเห็นตาม นอกจากนี้คริสต์มาส ฮัมฟรีย์ กล่าวว่า “อุบาย” หมายถึงวิธีการปฏิบัติเพื่อ

^{๑๐} พระมหาสมบุญ วุฑฒิกโร, “แนวคิดเรื่อง “จิตเท่านั้นที่อยู่” ของพระพุทธศาสนานิกายโยคจาร”,วารสารพุทธศาสนศึกษา, ปีที่ ๑๑ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-เมษายน ๒๕๔๗), หน้า ๓๙.

^{๑๑} ทองย้อย แสงสินชัย, นาวาเอก บาลีวันละคำ, <https://www.facebook.com/tsangsinchai>, (เข้าถึงเมื่อ ๑ กันยายน ๒๕๕๖).

นำไปสู่เป้าหมายของจิตวิญญาณ ในความหมายเฉพาะทางพระพุทธศาสนา พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร กล่าวว่า “อุบาย” หมายถึง พุทธวิธีในการแสดงธรรมให้เหมาะสมสอดคล้องกับสภาพปัญหา บริบทแวดล้อม ความต้องการ และอุปนิสัยที่แตกต่างของหมู่สัตว์ ซึ่งสอดคล้องกับที่นาวาเอกทองย้อย แสงสินชัย กล่าวว่า “อุบาย” ก็คือวิธีการเข้าถึงความเจริญ การรู้จักดำเนินไปในทางที่ดี

๒.๑.๒ ความหมายของคำว่า “โกศล”

ศัพท์ว่า โกศลละ หรือ โกศล^{๑๒} นั้น หมายถึง ความฉลาด, ความชำนาญ, ทักษะ ความเชี่ยวชาญ^{๑๓} นอกจากนี้แล้วในภาษาบาลีนั้นจะมีคำอื่นๆ ที่มีความหมายคล้ายกับคำว่า “โกศล” ก็คือ คำว่า เณโก^{๑๔} โกวิโท^{๑๕} ปณิตตะ^{๑๖} หรือ พยัตตะ^{๑๗} เป็นต้น ซึ่งทั้งหมดก็หมายถึง ความฉลาด หลักแหลม เชี่ยวชาญ เช่นเดียวกัน แต่การนำไปใช้จำเป็นต้องพิจารณาถึงบริบทของคำอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกันด้วย

สรุปได้ว่า คำว่า โกศล นั้นมีความหมายตามลักษณะของการใช้อยู่ ๒ ความหมายด้วยกัน คือ ถ้าใช้เป็นคำวิเศษณ์ หมายถึง ความดี, บุญกุศล, กรรมดี เป็นต้น แต่ถ้า ใช้เป็นคำนาม จะหมายถึง ความฉลาด, หลักแหลม, ปฏิภาณไหวพริบ, ความเชี่ยวชาญ เป็นต้น

เมื่อนำคำว่า อุบาย และ โกศล มาประกอบกัน เป็นอุบายโกศล จึงมีความหมายถึง ความชำนาญ ความฉลาดในการใช้วิธีการที่ถูกต้องดีงาม การรู้จักใช้วิธีการที่เหมาะสม สื่อที่เหมาะสม หรือ วิธีสอนที่เหมาะสม นำไปประยุกต์ใช้ให้ถูกบุคคลและโอกาส

สรุปได้ว่า คำว่า “อุบายโกศล” ในพระพุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง “ความฉลาดในการใช้อุบายวิธี เพื่อการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นให้สำเร็จลงได้ด้วยสติปัญญา ความชำนาญ การรู้จักวิธีการ ที่เหมาะสมในการการดำเนินงานอันหลากหลายในทางพระศาสนา ที่ปรับให้เหมาะสม

^{๑๒} โกศลละหรือโกศล คือ ความเป็นผู้ฉลาด ความเชี่ยวชาญ มี ๓ ประการคือ ๑) อายโกศล ความฉลาดในความเจริญ ๒) อูปายโกศล ความฉลาดในทางเสื่อม ๓) อุบายโกศล ความฉลาดในอุบาย รู้วิธีแก้ไขเหตุการณ์และวิธีที่จะทำให้สำเร็จ, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๓/๓๗๔.

^{๑๓} พระโมคคัลลานเถระ, *คัมภีร์อภิธานวรรณนา*, แปลโดยพระมหาสมปอง มุทิโต, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๑๓๑, ๘๖๗.

^{๑๔} พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ), ดร.จำลอง สารพัดนึก, *พจนานุกรม บาลี-ไทย*, หน้า ๓๔๕.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๕.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๘๕.

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๔๓.

สอดคล้องกับสภาพปัญหา และอุปนิสัยของหมู่สัตว์ มีเป้าหมายเพื่อให้สรรพสัตว์พัฒนาคุณงามความดี และบรรลุถึงสิ่งที่ดีงามสูงสุดสำหรับชีวิต โดยไม่ทำให้ใครเดือดร้อน^{๑๘}

๒.๑.๓ ไวยาจณ์ของอุบายโกศล

ในภาษาบาลีนั้นมีคำที่มีความหมายคล้ายคลึงกันกับคำว่า อุบายโกศล อยู่หลายคำด้วยกัน ซึ่งเราสามารถนำมาพิจารณาได้ ดังนี้

๒.๑.๓.๑ โยนิโสมนสิการ

คำนี้เป็นคำที่มีปรากฏใช้ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทอยู่มาก และมีความหมายใกล้เคียงกับคำว่า “อุบายโกศล” มาก บางครั้งอาจใช้แทนกันก็ได้ โดยคำว่า “โยนิโสมนสิการ” มีส่วนประกอบอยู่ ๒ คำ คือ

คำว่า “โยนิโส” แปลว่า เหตุ, ต้นเค้า, แหล่งเกิด, ปัญญา, อุบายวิธี, ทาง หรือ กำเนิด และความรู้^{๑๙} กับ คำว่า “มนสิการ” แปลว่า การทำไว้ในใจ, การคิดคำนึง, การใส่ใจพิจารณา,^{๒๐} การใคร่ครวญไตร่ตรอง หรือการพิจารณาแล้วทำไว้ในใจ^{๒๑} เมื่อรวมคำสองคำนี้เข้าด้วยกัน จึงสำเร็จรูปเป็น “โยนิโสมนสิการ” แปลว่าการกระทำไว้ในใจโดยอุบายวิธี^{๒๒} หรือการใคร่ครวญนั้น กำหนดวิธีที่ถูกต้องไว้ในใจหรือการคิดไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคาย^{๒๓} เป็นต้น เมื่อพิจารณาความหมายโดยภาพรวม คำว่า “โยนิโสมนสิการ” จึงหมายถึงการคิดพิจารณาไตร่ตรองด้วยปัญญาถึงสิ่งที่เกิดขึ้นว่ามีลักษณะดี-เลว อย่างไร ซึ่งเป็นการใคร่ครวญโดยปัญญาแล้วเก็บไว้ในใจยังเป็นสิ่งที่ไม่ได้บอกใครหรือแสดงแก่ใครๆ

^{๑๘} ดูรายละเอียดใน พระสมชาย สุภาจาโร (เกิดผลวัฒนา), “กุศลโลบายในพระพุทธศาสนามหายาน : กรณีศึกษาสังฆกรรมปณทริกสูตร” วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๕๐, หน้า ๙ – ๑๑.

^{๑๙} พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ), ดร.จำลอง สารพัฒน์, พจนานุกรม บาลี-ไทย, หน้า ๔๐.

^{๒๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยายความ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๖๗๐.

^{๒๑} ม.มู.อ. (บาลี) ๒/๓๕๘/๑๘๖, ม.มู.อ. (ไทย) ๒/๓๕๘/๒๔๕.

^{๒๒} พระมหาหรรษาภรณ์ กองบาง, “การศึกษาวิเคราะห์วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการในพระสูตรต้นตอปิฎก”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๔, หน้า ๙.

^{๒๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๐๖.

๒.๑.๓.๒ อุปายมนสิการ

แปลว่า การทำไว้ในใจโดยอุบาย เป็นการคิดหาวิธีหรือคิดให้สอดคล้องกับวิธีการปฏิบัติในการเข้าถึงความจริงอย่างชาญฉลาด ซึ่งบางครั้งใช้แทนคำว่า “อุปายโกศล”^{๒๔}

๒.๑.๓.๓ ปถมนสิการ

แปลว่า การกระทำไว้ในใจโดยถูกต้อง การคิดเป็นแนวที่สอดคล้องต่อเนื่องกัน หมายถึง การคิดที่ไม่แตกแยกหรือแยกส่วน ซึ่งในการกระทำใด ๆ ก็ตาม ผู้กระทำจะต้องมีปัญญาและจะต้องคิดให้ถูกวิธีจึงจะสามารถแก้ไขปัญหาได้^{๒๕}

๒.๑.๓.๔ การณมนสิการ

แปลว่า การคิดตามเหตุ คิดหาเหตุผล คิดอย่างมีเหตุผล หรือคิดถึงเหตุให้สอดคล้องกับผลว่า เหตุอย่างนี้เมื่อทำไปแล้วจะเกิดผลอย่างนี้เป็นต้น ซึ่งถือว่าเป็นการคิดอย่างมีเหตุผล^{๒๖}

๒.๑.๓.๕ อุปาทกมนสิการ

แปลว่า การคิดถึงบ่อเกิดหรือที่เกิด หรืออีกนัยหนึ่งคิดให้เกิดผลว่า เป้าหมายที่กระทำโดยวิธีการนี้จะมีผลหรือเป้าหมายที่จะก่อให้เกิดประโยชน์จริงหรือไม่ เมื่อคิดเห็นผลเช่นนี้ย่อมก่อให้เกิดกำลังใจ ตั้งความเพียรเพื่อจะได้บรรลุเป้าหมายที่หวังไว้นั้น ทั้งนี้เพราะความเชื่อมั่นที่มีต่อผลที่ตนเองคิดไว้นั้น^{๒๗}

ไวพจน์ต่างๆ ที่ได้ยกมานั้น ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของคำหลายๆ คำ ที่มีลักษณะความหมายที่คล้ายคลึงกับคำว่า “อุปายโกศล” ซึ่งมักจะมีการนำมาใช้หรือตีความหมายในลักษณะเดียวกัน ผู้วิจัยได้นำคำเหล่านี้มาแสดงไว้ในที่นี้เพื่อที่ผู้ศึกษาจะได้ทำความเข้าใจในความหมายของคำว่า “อุปายโกศล” ได้อย่างชัดเจนยิ่งขึ้น

๒.๑.๔ คำที่มีความหมายใกล้เคียงกับคำว่า “อุปายโกศล”

เนื่องจากคำว่า “อุปายโกศล” นั้น ไม่เป็นที่นิยมใช้กันในภาษาไทยมากนัก ดังนั้นผู้วิจัยจะได้นำเสนอคำซึ่งเป็นที่นิยมใช้กันในภาษาไทย และมีความหมายใกล้เคียงหรือสอดคล้องกันกับคำว่า “อุปายโกศล” เพื่อให้ผู้ศึกษาได้ทราบถึงความหมายที่ครอบคลุมของคำว่า “อุปายโกศล” ยิ่งขึ้นไป

^{๒๔} คุรยละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), โยนิโสมนสิการ วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมะอินทรี, ๒๕๕๖), หน้า ๑๕.

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖.

^{๒๖} อ้างแล้ว.

^{๒๗} อ้างแล้ว.

ในภาษาไทยนั้น มีคำคำหนึ่งที่มีความหมายใกล้เคียงกับคำว่า “อุบายโกศล” นั่นก็คือ คำว่า “กุศลโบาย” ซึ่งเป็นคำในภาษาสันสกฤต คำว่า กุศลโบาย เป็นคำสมาส มีจากคำสองคำ คือ คำว่า “กุศล” กับคำว่า “อุบาย” ซึ่งเป็นคำในภาษาบาลี คำว่า “กุศล” มีความหมายอยู่ ๒ นัย คือ

(๑) หมายถึง บุญ, ความดี^{๒๘} การกระทำดี (righteous action) กรรมดี ซึ่งถือว่าเป็นความหมายที่บ่งถึงความมีคุณธรรมจริยธรรมโดยความหมายนี้มักใช้เป็นวิเศษณะ คือ คำขยายความคำอื่น เช่น การทำความดี โดยคำว่า “ความดี” ไปขยายคำว่า การกระทำ เป็นต้น (๒) หมายถึง ความฉลาด^{๒๙} ความชำนาญ^{๓๐} ความเชี่ยวชาญ^{๓๑} หรือปัญญา เพราะนัยหนึ่งคำว่า “กุศล” ก็คือชื่อของปัญญา ซึ่งความหมายนี้จะใช้เป็นคำนาม โดยรูปแบบของคำจะเปลี่ยนไปเป็นคำว่า “โกศล” หรือ “โกศลละ” ซึ่งเฉพาะคำนี้จะหมายถึง ความฉลาดหรือเชี่ยวชาญ เป็นหลัก เช่นปรากฏในคำว่า “อุบายโกศล” เป็นต้น

ส่วนคำว่า “อุบาย” ใน “กุศลโบาย” นั้น ก็มีความหมายไม่ได้แตกต่างไปจากคำว่า “อุบาย” ใน “อุบายโกศล” เลย เพราะมีรากศัพท์มาจากที่เดียวกัน และมีความหมายที่มุ่งถึงวิธีการเข้าถึงความเจริญ เช่นเดียวกัน

ในพจนานุกรมแปล ไทย-ไทย ราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้ความหมายของคำว่า กุศลโบายไว้ว่า หมายถึง อุบายอันแยบคาย ส่วนในพจนานุกรมแปล ไทย-อังกฤษ ฉบับของเปลื้อง ณ นคร ได้ให้ความหมายไว้ว่า กุศลโบาย หมายถึง อุบายอันฉลาด, อุบายที่ดี^{๓๒} ตรงกับพลตรีหลวงวิจิตรวาทการ ที่ได้กล่าวถึงคำว่า กุศลโบาย ไว้ในหนังสือเรื่องกุศลโบาย ไว้ว่า คำว่า “กลอุบาย” แปลว่า ล่อลวง ชื่นเชิง เป็นของร้าย แต่คำว่า “กุศลโบาย” แปลว่า เชิงฉลาด เป็นของดี คำว่า อุบายในที่นี้ ไม่ได้หมายถึงวิธีหลอกลวง แต่หมายถึงความฉลาดในการพูด การทำด้วยความสุจริต ซึ่งถ้าให้เหมาะแก่กาลเทศะแล้ว อาจเป็นผลสำเร็จยิ่งกว่าอำนาจ และดีกว่าอำนาจ เพราะอำนาจเป็นบ่อเกิดแห่งความเบื่อหน่าย เกลียดชัง แต่ อุบาย เป็นเครื่องทำให้คนพอใจ อีกประการหนึ่งอำนาจนั้นไม่ใช่สิ่งที่จะหาได้ง่ายๆ แต่อุบายอาจหยิบขึ้นมาใช้ได้ทันที อำนาจจะใช้ได้เฉพาะผู้ที่มีอำนาจในทางใดทางหนึ่งอยู่แล้ว แต่อุบายนั้นแม้คนเขย่งใจไร้ทรัพย์ปราศจากฐานันดรก็อาจใช้ได้^{๓๓}

^{๒๘} Franklin Gerton, *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary Volume I*, (Delhi: Motilal Banarsidass, 1972), p.188.

^{๒๙} T.W. Rhys David (Edited), *The Pali Text Society Pali – English Dictionary*, (London: Pali Text Society Press, 1972.), p.149.

^{๓๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*, หน้า ๒๐.

^{๓๑} พระอรรถกถาธิการ (ชินนทร์ สรรค์คำ), ดร.จำลอง สารพัดนึก, *พจนานุกรม บาลี-ไทย* (กรุงเทพมหานคร : ประยูรวงศ์ ปรินตติ้ง, ๒๕๓๘), หน้า ๓๑๖.

^{๓๒} <http://dictionary.sanook.com/search/dict-th-th-royal-institute/กุศลโบาย>. (เข้าถึงข้อมูลเมื่อ ๑๔ มกราคม ๒๕๕๗).

^{๓๓} พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ, *กุศลโบาย*, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : สร้างสรรค์บุ๊คส์, ๒๕๔๙), หน้า ๑๐ – ๑๖.

เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว คำว่า “อุบายโกศล” และคำว่า “กุศลlobay” นั้น แม้จะมีวิธีการเขียนที่ต่างกันบ้าง แต่หลักการนำไปใช้นั้น ก็สามารถใช้แทนกันได้ อุบายโกศล หมายถึง ความเป็นผู้ฉลาดในอุบาย ส่วน กุศลlobay หมายถึง เทคนิคหรือวิธีการในการที่จะเอาชนะหรือแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้นให้สำเร็จลงได้ด้วยสติปัญญา โดยวิธีการที่นำมาใช้นั้น จะเป็นวิธีการอย่างไรก็ได้ แต่ต้องมุ่งที่ผลสำเร็จของการกระทำที่จะต้องไม่ทำให้ใครเดือดร้อน

๒.๑.๕ คำที่มีความหมายตรงกันข้ามกับคำว่า “อุบายโกศล”

นอกจากคำว่า “กุศลlobay” ซึ่งมีความหมายใกล้เคียงและสอดคล้องกับคำว่า “อุบายโกศล” แล้ว ผู้วิจัยเห็นว่า ควรนำเสนอคำอื่นที่มีการเขียนในลักษณะที่ใกล้เคียงกับคำว่า “อุบายโกศล” แต่มีความหมายที่แตกต่างและตรงกันข้ามกับคำว่า “อุบายโกศล” ไว้ในที่นี้ด้วย เนื่องจากคำว่า “อุบาย” เป็นคำที่มีความหมายที่หลากหลายและมีการนำไปใช้กับกรณีต่างๆ ที่แตกต่างกันไป

ในภาษาไทยนั้น มีคำที่มีลักษณะการเขียนเหมือนคำว่า “อุบายโกศล” และ “กุศลlobay” นั่นก็คือ คำว่า “กลอุบาย” หรือ คำว่า “กlobay”

คำว่า กlobay ก็คือคำที่เกิดจากการนำเอาคำบาลีว่า กล กับ อุบาย มาเข้าสนธิกัน เป็น กlobay

เมื่อนำคำว่า “กล” กับ “อุบาย” มาเข้าสมาสกันเป็น “กลอุบาย” หรือเข้าสนธิกันเป็น “กlobay” แล้วก็มีหมายอย่างเดียวกันคือ “อุบายที่เต็มไปด้วยเล่ห์เหลี่ยม” มักจะหมายถึงทางที่ไม่ดี^{๓๔}

จากที่กล่าวมาสรุปได้ว่า คำว่า “กลอุบาย” หรือ “กlobay” นั้นก็เป็นคำที่มีปรากฏใช้อยู่มากในภาษาไทย แต่ความหมายของคำคำนี้ จะมุ่งถึงวิธีการในการจัดการหรือแก้ไขกับปัญหาที่เกิดขึ้น โดยการใช้เล่ห์เหลี่ยมที่ไม่ถูกต้องและไม่คำนึงถึงผลเสียหรือความเดือดร้อนต่างๆ ที่จะตามมา ในภายหลังจากการใช้อุบาย โดยมุ่งแค่การกระทำสิ่งใดโดยวิธีใดก็ได้เพื่อให้เกิดผลสำเร็จตามที่ตนปรารถนาเท่านั้น

๒.๒ ที่มาของอุบายโกศล

ดังที่ผู้วิจัยได้อธิบายถึงความหมายของคำว่า “อุบายโกศล” แล้วนั้น เป็นที่ทราบได้ว่า อุบายโกศลนั้น (Upava-Kusala) เป็นชื่อของปัญญาอย่างหนึ่ง ดังนั้นการจะศึกษาที่มาหรือบ่อเกิดของอุบายโกศลก็จำเป็นที่เราจะต้องศึกษาถึงที่มาของปัญญาเสียก่อนว่า ปัญญานั้นมีที่มาหรือบ่อเกิดอย่างไร จากนั้นจึงจะนำไปสู่การพิจารณาหรือศึกษาถึงประเด็นที่ว่า ปัญญาที่จัดอยู่ในส่วนของอุบายโกศลนั้น มีบ่อเกิดมาได้อย่างไรและชัดเจนมากยิ่งขึ้น ดังนั้นในบทนี้ ผู้ศึกษาจะได้กล่าวถึง ที่มา

^{๓๔} ดูรายละเอียดใน จานงค์ ทองประเสริฐ ศ, ภาษาไทยไขลาน, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แพร่พิทยา, ๒๕๒๘), หน้า ๓๒๕.

ของอุปายโกศล ซึ่งเกิดจากปัญหาหรือความทุกข์ กระบวนการคิดและการตัดสินใจ ที่มีรายละเอียดดังนี้

๒.๒.๑ ปัญหาหรือความทุกข์

จากการศึกษาพบว่า ความทุกข์จัดได้ว่าเป็นบ่อเกิดและที่มาของอุปายโกศล ในฐานะที่เป็นจุดเริ่มต้นของการกระตุ้นให้มีการใช้ปัญญาหรือแสวงหาอุบายที่เป็นเครื่องพ้นทุกข์ คำว่าทุกข์ในพระพุทธศาสนานั้น หมายถึง สภาวะที่ทนได้ยาก, สภาพที่คงทนไม่ได้ เพราะถูกบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้นและความดับสลาย เนื่องจากต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่ไม่ขึ้นต่อตัวมันเอง หรือหมายถึงอาการแห่งทุกข์ที่ปรากฏขึ้นหรืออาจปรากฏแก่ตน^{๓๕} ในพระพุทธศาสนานั้น แบ่งทุกข์ไว้ ๓ ประเภท^{๓๖} ด้วยกันคือ

(๑) ทุกข์ในชั้น ๕ หมายถึงทุกข์เวทนาหรือความเจ็บปวดทรมานที่เกิดขึ้นทางกาย จิตของมนุษย์และสัตว์ โดยทั่วไป ซึ่งบ่อเกิดนี้มาจากการรับรู้ทางอารมณ์ทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และการที่ทวารทั้ง ๖ รับอารมณ์ข้างนอกแล้วส่งผลไปยังจิต ถ้าจิตชอบก็แสดงออกในทางที่เป็นสุขเวทนาคือ มีสุข ชื่นชมโปรดปราน แต่ถ้าจิตไม่ชอบก็จะแสดงออกมาในรูปของทุกข์เวทนาคือความกระวนกระวายหรือในกรณีที่กายถูกผัสสะกระทบ เช่น ถูกตี ก็จะรู้สึกเจ็บ หรือใจถูกบีบคั้น ก็จะรู้สึกเป็นทุกข์ขึ้นมาทางใจ ซึ่งความทุกข์ประเภทนี้เป็นความทุกข์เพราะเวทนาเป็นหลัก เป็นทุกข์ที่เกิดขึ้นตามปรากฏการณ์ของธรรมชาติที่มนุษย์ไม่อาจแก้ไขได้หมดลง เพราะเป็นความทุกข์ที่เกิดขึ้นเป็นประจำในร่างกายของมนุษย์และสัตว์^{๓๗}

(๒) ทุกข์ในอริยสัจ หมายถึงทุกข์ที่มีมูลเหตุมาจากกิเลสซึ่งเกี่ยวข้องกับความเป็นอยู่ของมนุษย์และสัตว์ การพิจารณาความทุกข์ประเภทนี้เป็นกฎเกณฑ์หรือหลักการอันเป็นธรรมชาติของมนุษย์คือ การเกิด การแก่ การเจ็บ และการตาย เป็นต้น ซึ่งล้วนก็เป็นกรอบที่นำมาพิจารณาได้^{๓๘} ซึ่งความทุกข์ประเภทนี้ปรากฏในพระพุทธพจน์ที่ว่า

“...ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้นี้เป็นทุกข์อริยสัจ คือ แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์ แม้ความแก่ก็เป็นทุกข์ แม้ความเจ็บก็เป็นทุกข์ แม้ความตายก็เป็นทุกข์ ความประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาก็เป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานชั้น ๕ ก็เป็นทุกข์...”^{๓๙}

^{๓๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๘๐.

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้า ๗๗.

^{๓๗} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๙-๘๐.

^{๓๘} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๑-๘๔

^{๓๙} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๔/๑๔, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑.

จะเห็นว่าทุกข์ในอริยสัจเป็นความทุกข์ที่มีความหมายกว้างกว่าทุกข์ในชั้น ๕ เพราะกล่าวถึงภาพรวมของทุกข์และความเปลี่ยนแปลงของสังขาร ร่างกาย และธรรมชาติที่เนื่องด้วยสังขาร ร่างกายนั้น ซึ่งเป็นการมองกรอบของคำว่าทุกข์ได้ละเอียดกว่า

(๓) ทุกข์ในไตรลักษณ์ ความทุกข์ประเภทนี้แตกต่างไปจากการนิยาม ความทุกข์ใน ๒ ข้อแรกที่เป็นเรื่องของเวทนา ส่วนทุกข์ในไตรลักษณ์เป็นทุกข์ที่เป็นสภาวะที่ไม่คงตัวหรือคงที่อยู่ได้ของสรรพสิ่งซึ่งไม่ได้จำเพาะแค่สังขารที่มีใจครอง แต่หมายรวมถึงสรรพสิ่งในโลกและจักรวาลทั้งหมดที่จำต้องตกอยู่กฎเกณฑ์อันเป็นธรรมชาติของโลกทั้งหมดคือมีความไม่แน่นอน เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ซึ่งทุกข์ประเภทนี้มีสภาวะหลัก ๆ อยู่ ๓ ประการคือ

(๑) ทุกขทุกข์ คือ ความรู้สึกทุกข์ที่เกิดขึ้นทางกายและจิตของมนุษย์และสัตว์ เช่น การปวดเมื่อยอ่อนเพลีย เป็นต้น

(๒) วิปริณามทุกข์^{๔๐} คือ ความรู้สึกที่เข้าใจกันว่าเป็นความสุข แต่ความจริงนั้นเป็นเพียงความทุกข์ในระดับหนึ่งเท่านั้น เช่นความเจริญเติบโตของมนุษย์ซึ่งเรายินดีว่าเป็นความเจริญเป็นความยินดีมีความสุขน่าชื่นชม แท้จริงความเจริญก็คือความเปลี่ยนแปลงเพราะทนอยู่ในสภาพเดิม ๆ ไม่ได้ เช่น จากเด็กเป็นผู้ใหญ่ จากผู้ใหญ่เป็นคนชรา เป็นต้น เมื่อมันเปลี่ยนแปลงไปจนถึงที่สุดก็จะกลายเป็นความทุกข์

(๓) สังขารทุกข์^{๔๑} คือทุกข์ตามธรรมดาของสังขารคือการปรุงแต่งของเหตุปัจจัยที่มีการเกิดขึ้นและเสื่อมสลายไปในที่สุดซึ่งเรียกว่า สังขารทุกข์ โดยคำว่า “สังขาร” ในไตรลักษณ์จะแตกต่างจากสังขารในชั้น ๕ เพราะในชั้น ๕ สังขารคือร่างกาย แต่ในไตรลักษณ์ คำว่า “สังขาร” หมายถึงการปรุงแต่งของเหตุปัจจัยคือเกิดและดับ เปลี่ยนแปลงไปตามกฎของธรรมชาติ ดังนั้น ความทุกข์ประเภทนี้จึงเป็นความทุกข์ที่เกิดจากการดำรงอยู่ในลักษณะเดียวไม่ได้ จะต้องถูกบีบคั้นให้เปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ ตามกฎธรรมชาติ คือ หลักอนิจจตา และอนัตตตา

จากการกล่าวมาทั้งหมดจะพบว่า ความทุกข์ที่จัดว่าเป็นปัญหาสำหรับมนุษย์และสัตว์มีอยู่ ๓ ประเภท ซึ่งเป็นการแบ่งตามลักษณะของความทุกข์ที่มีสภาวะแตกต่างกัน และความทุกข์ดังกล่าวนี้ ล้วนมีบ่อเกิดมาจากแหล่งเดียวกันคือ กิเลส ตัณหา (ความทะยานอยาก) ภวตัณหา (ความต้องการมีต้องการเป็น) และวิภวตัณหา (ความไม่ต้องการที่จะมีจะเป็น)^{๔๒} ซึ่งกิเลสดังกล่าวจะก่อให้เกิดความยึดมั่นถือมั่นด้วยความไม่รู้ (อวิชชา) ซึ่งก็จะทำให้เกิดความทุกข์เพราะไม่รู้ชีวิตตามความเป็นจริง

^{๔๐} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๗๙.

^{๔๑} ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๙.

^{๔๒} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๔/๑๔, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑.

อย่างไรก็ตามความหมายและประเภทของทุกข์ทั้ง ๓ นั้น ก็ถือว่าเป็นการอธิบายถึงหลักการที่ว่าด้วยเรื่องของความทุกข์เพราะสาเหตุต่าง ๆ แต่เมื่อจะแบ่งย่อยให้เห็นลักษณะหรือระดับของความทุกข์ที่มนุษย์กำลังเผชิญอยู่นั้น พระพุทธศาสนาก็แบ่งทุกข์ออกเป็น ๒ ระดับ^{๔๓} คือ

(๑) ความทุกข์ระดับชาวบ้าน (โลกียะ) เป็นความทุกข์ของผู้ที่ยังมีวิถีชีวิตของโลกเพราะตกอยู่ในกฎเกณฑ์ของกฎธรรมดา โดยทุกข์ในระดับนี้ ได้ถูกนิยามว่าเป็น “ปัญหา” หรือตัวทุกข์นั้นเป็นปัญหาสำหรับมนุษย์ เช่น ปัญหาเรื่องปากท้อง, ปัญหาการเอาตัวรอดเอาเปรียบกันของคนในสังคม ปัญหาการบริหารการปกครอง ซึ่งเป็นกระบวนการในการควบคุมขัดเกลามนุษย์ให้เป็นคนดี สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุข ความต้องการของชาวบ้านในอันจะแก้ไขทุกข์หรือปัญหาก็คือการบรรเทาไม่ให้อายุถึงแก่พิราลัยด้วยปัญหามากนักและสามารถที่จะดำรงชีวิตอยู่ได้โดยไม่ลำบาก^{๔๔}

(๒) ความทุกข์ในระดับพระสงฆ์ (ระดับโลกุตระ) เป็นความทุกข์ของผู้เห็นภัยในสังสาร (ภิกขุ) ที่มีความต้องการที่จะบวชเพื่อปฏิบัติให้หลุดพ้นจากกิเลสหรือการทำความเข้าใจโลกได้ตามความเป็นจริง ซึ่งความต้องการที่จะแก้ไขทุกข์ของพระสงฆ์ก็คือ การหาอุบายหรือหลักปฏิบัติเพื่อจะได้เอาชนะกิเลสได้ อันเป็นความต้องการแก้ไขทุกข์ที่อยู่นอกเหนือระดับชาวบ้านมาก^{๔๕}

๒.๒.๒ กระบวนการคิดและตัดสินใจ

นอกจากความทุกข์อันเป็นจุดเริ่มต้นหรือบ่อเกิดของอุปายโกศลแล้ว สิ่งหนึ่งที่เป็นปัจจัยสำคัญของการเกิดขึ้นแห่งอุปายโกศล ก็คือ กระบวนการคิดหรือการตัดสินใจ ได้แก่การคิดอุบายที่แยบคาย หรือโยนิโสมนสิการ อันเป็นลักษณะอย่างหนึ่งของการใช้ปัญญา ในกระบวนการของการคิดแบบโยนิโสมนสิการนั้น สามารถพิจารณาได้ดังต่อไปนี้ คือ

๒.๒.๒.๑ โยนิโสมนสิการ

การดำเนินชีวิตของมนุษย์นั้น ต้องเป็นไปตามกฎเกณฑ์ของการเรียนรู้ ๒ ลักษณะ คือ (๑) การเรียนรู้ที่จะเอาชนะ หรือทำความอยู่รอดให้เกิดขึ้นกับตัวเองและสังคม (๒) การเรียนรู้เพื่อที่จะคล้อยตามโลกหรือให้เป็นไปภายใต้การครอบงำของโลก ซึ่งการเรียนรู้ทั้ง ๒ นั้น ข้อ (๑) เป็นการเรียนรู้ที่ก่อให้เกิดพัฒนาการที่ดีต่อชีวิต เป็นการสร้างความมั่นคงให้เกิดขึ้นกับชีวิต ส่วน ข้อ (๒) เป็นการเรียนรู้ที่นำพาชีวิตตนเองให้ตกต่ำไปตามสัจจะตามธรรมชาติซึ่งจะนำไปสู่ทางแห่งความเสื่อม^{๔๖} เมื่อ

^{๔๓} ดูรายละเอียดใน อธิเทพ ฝาหา ดร., “กุศโลบาย : ศึกษาการใช้ปัญญาเพื่อการแก้ไขทุกข์ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท” รายงานการวิจัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๕๒, หน้า ๓๔.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔

^{๔๕} อ้างแล้ว.

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗.

มีการเรียนรู้เป็นไปใน ๒ นัย ดังกล่าวเราจะพบว่า การที่มนุษย์จะเรียนรู้เพื่อก่อให้เกิดปัญญานั้นจึงถือเป็นสิ่งสำคัญ และการที่จะมีปัญญาได้นั้นก็ต้องมีกระบวนการคิดและการเรียนรู้คือ โยนิโสมนสิการ หมายถึง การกระทำไว้ในใจ (การคิดใคร่ครวญ) โดยอุบายอันแนบคาย ใน ๔ ลักษณะ^{๔๗} คือ

(๑) คิดให้เห็นอุบาย คือ รู้จักคิดหาวิธีที่จะทำหรืออุบายมนสิการ เป็นการคิดหาวิธีที่เหมาะสมไว้ในกาแก้ไขปัญหา

(๒) คิดอย่างต่อเนื่อง คือ รู้จักคิดอย่างเชื่อมโยงเรื่องราวต่างๆ เข้ามาประมาณเป็นแนวทางเดียวกัน เพื่อใช้ในการประกอบการตัดสินใจ ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทเรียกวิธีการคิดเช่นนี้ว่า ปณณสิการ

(๓) คิดให้เห็นเหตุของเรื่องที่จะดำเนินการ คือ รู้จักคิดถึงเหตุว่าตนจะดำเนินการอย่างไรด้วยวิธีการแบบไหน และปัญหาที่เกิดขึ้นนั้นมีสาเหตุความเป็นมาอย่างไร ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทเรียกวิธีการคิดเช่นนี้ว่า การณมนสิการ

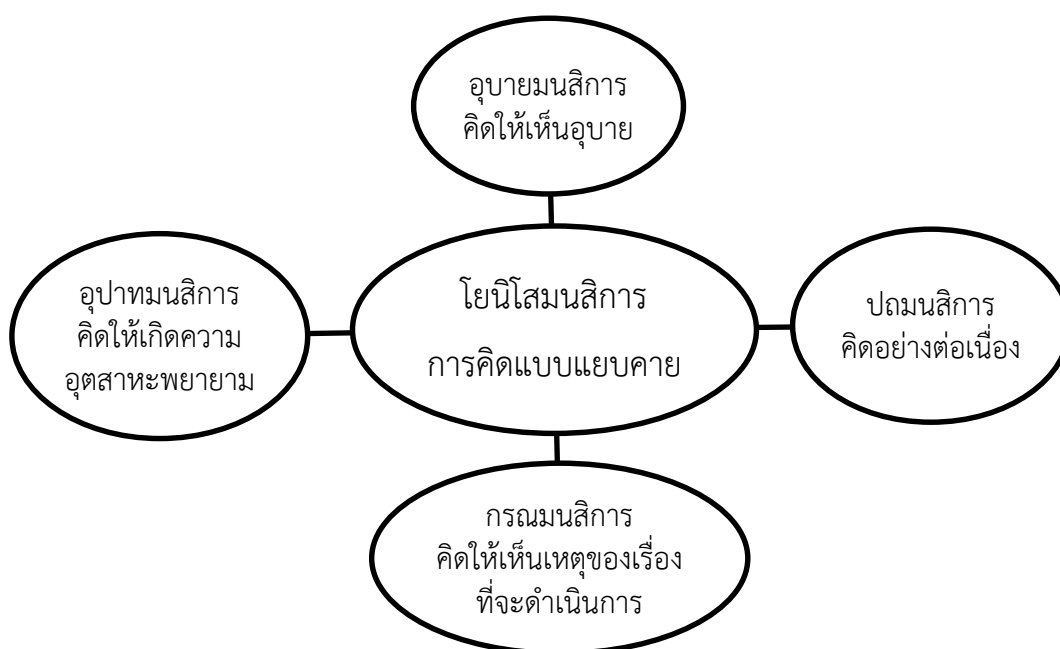
(๔) คิดให้เกิดความอุตสาหพยายาม คือ รู้จักคิดให้เห็นถึงผลที่จะเกิดขึ้นและเป็นเป้าหมายตามที่ตนได้มุ่งหวังเอาไว้ ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาท เรียกวิธีการคิดเช่นนี้ว่า อุบาทมนสิการ^{๔๘}

การคิดใคร่ครวญไตร่ตรองทั้ง ๔ ประการนี้ เป็นวิธีการคิดที่มีเหตุผลและจะก่อให้เกิดปัญญาที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ ซึ่งถือเป็นกระบวนการทำให้เกิดปัญญาและเป็นปัจจัยของการใช้ความคิดตามหลักของจินตามยปัญญา คือปัญญาจะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยการคิด^{๔๙} ในกระบวนการของการคิดแบบโยนิโสมนสิการนั้น สามารถพิจารณาได้จากแผนภูมิดังต่อไปนี้คือ

^{๔๗} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), โยนิโสมนสิการ วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม, หน้า ๑๕.

^{๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕-๑๖.

^{๔๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๒๕.

แผนภูมิที่ ๒.๑ แสดงกระบวนการคิดแบบโยนิโสมนสิการ^{๕๐}

นอกจากลักษณะ ๓ ประการข้างต้นแล้ว โยนิโสมนสิการยังมียุทธวิธีการคิดอีกแบบหนึ่งซึ่งมีอยู่ด้วยกัน ๑๐ วิธี^{๕๑} ดังนี้ คือ

(๑) วิธีคิดแบบค้นหาเหตุปัจจัย หมายถึง หมายถึงวิธีคิดที่เริ่มจากการพิจารณาปรากฏการณ์ที่เป็นผลหรือพิจารณาปัญหาและหาหนทางแก้ไขด้วยการค้นหาเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดผลดังกล่าวขึ้นมา เป็นการพิจารณาเพื่อค้นหาความจริงว่า ทุกสิ่งทุกอย่างล้วนมีเหตุปัจจัยเป็นสิ่งที่นำพาหรือก่อให้เกิดขึ้นโดยไม่ปรากฏสิ่งที่เกิดขึ้นเองโดยไม่มีเหตุมีปัจจัย ซึ่งเป็นวิธีคิดที่ค้านกับทัศนะของกลุ่มอุจเฉททิฎฐิ (ทิฎฐิว่าขาดสูญ ในสมัยพุทธกาลที่เห็นว่า สรรพสิ่งไม่มีเหตุไม่มีปัจจัยทุกอย่างล้วนเกิดขึ้นเอง^{๕๒} การคิดตามหลักวิธีนี้เป็นความคิดที่ไล่เรียงตามเหตุปัจจัยซึ่งสามารถที่จะพิจารณาทั้งเหตุเกิดและเหตุดับได้ หรือเป็นวิธีคิดที่พยายามตอบคำถามว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นมาแล้ว มีเหตุอะไรทำให้อันนั้นเกิดขึ้นหรือเมื่อสิ่งนั้นเกิดขึ้นแล้วผลจะเกิดตามมาอย่างไร เป็นต้น ซึ่งเราเรียกวิธีคิดนี้อีกชื่อหนึ่งว่า วิธีคิดแบบบิพัตตปัจจัยตา หรือวิธีคิดตามหลักปฏิจสมุปบาท^{๕๓}

^{๕๐} จัดทำโดยผู้วิจัย.

^{๕๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), โยนิโสมนสิการ วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม, หน้า ๒๑.

^{๕๒} ที.สี. (บาลี) ๙/๘๔/๓๓, ที.สี. (ไทย) ๙/๘๔/๓๔.

^{๕๓} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๐๒/๓๕๙-๓๖๓, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๒/๔๓๔-๔๓๘, ม.อ. (บาลี) ๑๔/๑๒๖/๑๖๕, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๒๖/๑๖๔-๑๖๕, ข.อ. (บาลี) ๒๕/๑/๙๓, ข.อ. (ไทย) ๒๕/๑/๑๗๑.

สำหรับวิธีคิดแบบค้นหาเหตุปัจจัยนี้ เป็นระบบคิดที่เริ่มต้นด้วยความสงสัยอันจะนำไปสู่คำถามและการพยายามหาคำตอบ ซึ่งสามารถแบ่งลักษณะการคิดแบบนี้ออกเป็น ๒ ลักษณะคือ

(๑) วิธีคิดแบบตั้งคำถาม เป็นวิธีคิดที่เกิดขึ้นเมื่อเห็นสิ่งที่ปรากฏ เป็นการตั้งข้อสงสัยเพื่อจะแสวงหาต้นตอสิ่งที่เกิดขึ้นว่า มีอะไรมีเหตุปัจจัย ทำไมต้องมีสิ่งนั้น ซึ่งพระพุทธองค์ก็ทรงใช้วิธีนี้โดยทรงตั้งข้อสงสัยว่า เมื่ออะไรมีขรามณณะจึงมี เพราะอะไรเป็นปัจจัยขรามณณะจึงมี ซึ่งทรงค้นพบว่าเมื่อชาติมีขรามณณะจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัยขรามณณะจึงมี เป็นต้น^{๕๔}

(๒) วิธีคิดแบบปัจจัยสัมพันธ์ หมายถึงการคิดที่สัมพันธ์และเกี่ยวเนื่องกันหรือเรียกว่าเป็นวิธีคิดแบบ ปณณสีการ คือคิดต่อเนื่องเชื่อมโยงกัน ระหว่างสิ่งต่าง ๆ ที่พบเห็นว่า มีกระบวนการอย่างไร ตัวอย่างของการคิดแบบปัจจัยสัมพันธ์ก็คือ การคิดในกรอบที่ว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนั้นก็ดับ^{๕๕} หมายความว่า ถ้าสิ่งใดเกิดขึ้นมา ย่อมทำให้อีกสิ่งหนึ่งเกิดตามมาด้วย หรือถ้าสิ่งนั้นไม่เกิดสิ่งอื่น ๆ ที่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันก็จะไม่เกิดขึ้นด้วย เช่น กรณี เด็กสาวตั้งครรรค์ตั้งแต่อายุยังน้อยจึงต้องออกจากโรงเรียน ถ้าพิจารณาตามหลักของกรอบแนวคิดดังกล่าวก็จะพบว่า เพราะเด็กสาวตั้งครรรค์จึงต้องออกจากโรงเรียน ถ้าเธอไม่มีเพศสัมพันธ์กับแฟนหนุ่ม หรือมีการป้องกันดี เธอก็จะไม่ตั้งท้องและไม่ต้องออกจากโรงเรียน จะเห็นว่าเมื่อคิดถึงเรื่องใดเรื่องหนึ่งแล้ว ก็สามารถที่จะนำไปเชื่อมโยงกับอีกเรื่องหนึ่งที่มีความสัมพันธ์กันได้^{๕๖}

(๒) วิธีคิดแบบวิเคราะห์ (แยกส่วน) หมายถึง การคิดพิจารณาโดยการแยกวิเคราะห์ให้เห็นส่วนย่อยจากส่วนใหญ่ เป็นการแยกองค์ประกอบของสิ่งๆหนึ่ง ให้เห็นรายละเอียดภายในประกอบไปด้วยอะไรบ้าง เช่น เมื่อพูดถึงบ้านก็สามารถแยกออกได้ว่า ในตัวบ้านประกอบด้วยเสา คาน ฝา พื้น ประตู หน้าต่าง เหล็ก ตะปู ฯลฯ ซึ่งเมื่อรวม ๆ กันเข้าก็จะเป็นบ้าน ในแง่ของการคิดถึงสาระของร่างกายก็เหมือนกัน พระพุทธองค์ทรงสอนให้คิดโดยการแยกแยะองค์ประกอบที่สังเกตได้ชัดก็คือการแสดงเรื่องร่างกายมนุษย์ซึ่งพระองค์ทรงแยกให้เห็นชัดว่า ในชีวิตมนุษย์นั้นประกอบไปด้วย ธาตุ ๔ ชั้น ๕ ธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ส่วนชั้น ๕ ก็คือรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ การเห็นว่ารूपสวย งาม สูง ต่ำ ดำ ขาว เป็นเพียงเปลือกภายนอก เมื่อพิจารณาเข้าไปจริง ๆ แล้วก็จะพบว่าเป็นของว่างเปล่า ไม่มีแก่นสารที่จะพวยึดถือได้ว่านั่น นี้ เป็นของเรา ดังปรากฏในพุทธพจน์ตอนหนึ่งว่า “...ภิกษุทั้งหลายเธอทั้งหลายควรเห็นรูปทั้งปวงตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบ

^{๕๔} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๔/๕, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔/๑๐.

^{๕๕} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๓๗/๖๒-๖๓, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๗/๗๙.

^{๕๖} พระมหาหันทูพัฒน์ กองบาง, การศึกษาวิเคราะห์วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการในพระสูตรต้นปิฎก, หน้า ๑๘.

อย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ของเรา”^{๕๗} เพราะสิ่งที่เรามองเห็นด้วยตาเปล่านี้ล้วนเกิดจากการประชุมกันของอวัยวะที่เป็นองค์ประกอบของร่างกายและจิตใจทั้ง ๕ เรียกว่า ชันธ์ ๕ เท่านั้น^{๕๘} เมื่อแยกแยกออกแล้วก็จะเป็สิ่งที่ว่างเปล่าหาความจริงไม่ได้ว่า ตัวตนที่ยึดถือันมีอยู่จริงควมมีอยู่ล้วนเกิดจากการรวมกันของปัจจัยต่าง ๆ เท่านั้น

อนึ่ง เมื่อนำเอาชันธ์ทั้ง ๕ มาวิเคราะห์แยกส่วนเพื่อหาว่าที่สุดแล้วชันธ์ ๕ นั้นมีอยู่จริงหรือไม่ พระพุทธศาสนาได้แยกวิเคราะห์แล้วก็เผยว่ ชันธ์ ๕ ก็เป็นสิ่งที่ไม่ควรยึดมั่นถือมั่น เพราะเมื่อพิจารณาแล้วก็มีความเสื่อมและเปลี่ยนแปลงไปเป็นลักษณะดังพุทธพจน์ว่า

“...ภิกษุทั้งหลาย เพราะอะไรจึงเรียกว่ารูป เพราะสลายไปจึงเรียกว่า รูป สลายไปเพราะอะไร สลายไปเพราะหนาวบ้าง ร้อนบ้าง หิวบ้าง กระหายบ้าง เพราะสัมผัสแห่ง เหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานบ้าง เพราะสลายไป จึงเรียกว่า รูป...”^{๕๙}

จะเห็นได้ว่า วิธีคิดแบบแยกส่วน หรือวิเคราะห์นี่จะเป็นวิธีคิดที่ให้แยกพิจารณาสิ่งที่ต้องการวิเคราะห์ออกเป็นส่วน ๆ เพื่อจะได้ทราบรายละเอียดว่า แท้จริงแล้วสิ่งนั้นมีเหตุปัจจัยมาจากอะไรมีแก่นสารสาระหรือไม่ ซึ่งการคิดแบบนี้จะทำให้ประโยชน์ก็คือ ทำให้เกิดปัญญานั่นเนื่องมาจากการรู้จักฐานะ และมูลรากของสรรพสิ่งตามความเป็นจริงและชัดเจน ไม่มองหรือพิจารณาอะไรเพียงผิวเผินเพราะการใช้สติปัญญานั้นจะต้องมีความชัดเจนในเรื่องต่าง ๆ โดยเฉพาะการเข้าใจผิดว่า สิ่งที่พบเห็นนั้นเป็นสิ่งที่มึสาระทั้ง ๆ ที่ไม่มีสาระแก่นสารก็จะทำให้เกิดการหลงมัวเมาในสิ่งนั้นได้

(๓) วิธีคิดแบบสามัญญลักษณะ หรือไตรลักษณ์ หมายถึง วิธีคิดที่เน้นความเข้าใจต่อการเปลี่ยนแปลงของโลกและธรรมชาติ (สรรพสิ่ง) ว่าล้วนอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ของกฎไตรลักษณ์ ซึ่งมีอยู่ ๓ ประการคือ (๑) กฎของความเปลี่ยนแปลง พุทธศาสนาเสนอว่า ทุกสิ่งทุกอย่างล้วนต้องมีการเปลี่ยนแปลงไม่คงทนถาวร (impermanent) หรือเป็นอมตะ และกฎนี้ก็เป็นกฎที่เป็นธรรมชาติตายตัว แม้ไม่มีผู้ค้นพบกฎนี้ก็มึอยู่อย่างนั้น (๒) กฎของความทุกข์เพราะถูกบีบคั้นให้มีการเปลี่ยนแปลงไม่คงทนอยู่ เรียกว่า กฎทุกข์ตา (๓) กฎของความไม่มีตัวตนหรือไม่อาจเข้าไปยึดมั่นถือมั่นได้นั้นเป็นสิ่งที่มึอยู่ (เรา – เขา) เพราะทุกสิ่งมีการเปลี่ยนแปลงและถูกบีบคั้น (ทุกข์) อยู่ตลอดเวลา^{๖๐} โดยกฎทั้ง ๓ ประการนั้นเป็นกฎของธรรมชาติ มีอยู่และเป็นของประจำโลกและจักรวาล แม้พระพุทธ

^{๕๗} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๔๔/๒๐๖, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๔/๒๖๑.

^{๕๘} ชันธ์ทั้ง ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ซึ่งเมื่อรวมสรุปเข้าแล้วก็จะมึอยู่ ๒ คือ รูปกับนาม ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), โยนิโสมนสิการ วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม, หน้า ๒๓.

^{๕๙} ส.ช. (บาลี) ๑๗/๗๙/๗๐-๗๑, ส.ช. (ไทย) ๑๗/๗๙/๑๒๑.

^{๖๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), โยนิโสมนสิการ วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม, หน้า ๒๕-๒๗.

องค์มิได้อุบัติ กฎนั้นก็มีอยู่แล้ว ดังที่พระพุทธองค์ได้ทรงยอมรับในเรื่องนี้ว่า “...ตถาคตจะเกิดขึ้นก็ ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดาก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น”^{๖๑}

ดังนั้น เมื่อพระพุทธองค์ตรัสรู้แล้ว พระองค์ก็ทรงนำหลักนั้นมาแสดง โดยที่ หลักการคิดแบบไตรลักษณ์นั้น มีขั้นตอนการพิจารณาอยู่ ๒ ประการ ตามทัศนะของพระพรหม-คุณาภรณ์ ดังนี้

(๑) ขั้นแรก คือ การรู้เท่าทันและยอมรับความจริง ในกฎธรรมชาติ กล่าวคือ วิธี คิดนี้ผู้คิดจะต้องคิดถึงกฎไตรลักษณ์เป็นอันดับแรก และยอมรับว่า แท้จริงแล้วสรรพสิ่งในโลกและ จักรวาลนี้ล้วนตกอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ของธรรมชาติทั้ง ๓ ประการดังกล่าวนี้ เมื่อเกิดเหตุการณ์ที่เข้า มากระทบต่อตนเอง หรือสังคม ก็ย่อมจะทำให้ตนเองสามารถวางท่าทีต่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นได้อย่าง เท่าทัน ไม่เศร้าโศก หรือเสียใจในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น และไม่ทำให้ตนเองต้องตกอยู่กับเหตุการณ์นี้ และรู้สึกปล่อยวางจนสามารถที่จะคลายความทุกข์ที่เกิดขึ้นได้หรือมีความทุกข์ที่เบาบางลง เพราะเห็น ว่า ทุกสิ่งทุกอย่างไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีความเป็นสาระที่จะต้องเข้าไปยึดมั่นถือมั่น

(๒) ขั้นที่สอง เมื่อพิจารณาเห็นความจริงในกฎเกณฑ์ของธรรมชาติดังกล่าวได้ ประเด็นต่อไปก็คือ การแก้ไขและทำตามเหตุปัจจัยเป็นการลงมือปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายนั้นให้สอดคล้อง กับหลักเกณฑ์ของกฎธรรมชาติ คือ การปฏิบัติโดยใช้ปัญญาอย่างรู้เท่าทัน โดยการแก้ไขจะต้องแก้ไข ตามเหตุปัจจัยที่เกิดขึ้น โดยไม่เข้าไปคัดค้านหรือแก้ไขกฎที่มีอยู่แล้ว แต่จะต้องแก้ไขให้สอดคล้อง คือ การยอมรับว่าสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วนี้ แม้เราจะไม่อยากให้มันเกิดแต่มันก็ต้องเกิด เมื่อมันเกิดก็ต้องยอมรับ และแก้ไขตามเหตุปัจจัย เช่น การเกิดหรือการตาย การแก้ไขคือต้องใช้สติพิจารณา และทำใจยอมรับ เพื่อไม่ให้ตนเองต้องติดอยู่กับความผูกพันนั้นก็จะทำให้จิตเป็นอิสระ ไม่เป็นทุกข์เพราะการยอมรับว่า คนเราเกิดมาก็ต้องตายจะช้าหรือเร็วก็สุดแท้แต่เหตุ และปัจจัยที่เกิดขึ้น^{๖๒}

จะเห็นได้ว่า ระบบการคิดของพระพุทธศาสนาโดยวิธีนี้ เป็นการคิดเพื่อให้ทราบ ข้อเท็จจริง (กฎธรรมชาติ) และแก้ไขโดยการวางท่าทีให้สอดคล้องกับกฎธรรมชาตินั้นโดยไม่คิดฝืนตาม อารมณ์ความอยาก (ตัณหา) เพราะโดยมากมนุษย์จะตกอยู่ภายใต้อารมณ์ของตัณหาและอวิชชา เมื่อ ประสบกับเหตุที่บีบคั้นจิตใจก็จะทำให้ไม่สามารถยอมรับได้ เมื่อยอมรับไม่ได้ก็จะเป็นทุกข์ หนทางที่จะ ไม่เป็นทุกข์ก็คือ ต้องยอมรับในสิ่งที่เกิดว่าเป็นเรื่องของธรรมชาติ การพิจารณาความเป็นไปตามกฎ ธรรมชาตินั้น พระพุทธองค์ทรงแนะวิธีให้ดำเนินการดังปรากฏในพุทธพจน์ว่า

^{๖๑} ดูรายละเอียดใน อัง.ติก. (บาลี) ๒๐/๑๓๗/๒๗๘-๒๗๙, อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

^{๖๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยายความ, หน้า ๖๗๙.

“...ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงมนสิการรูปโดยแยบคาย และจงพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงแห่งรูป ตามความเป็นจริง เมื่อภิกษุมนสิการรูปโดยแยบคาย และพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงแห่งรูปตามความเป็นจริง ก็ย่อมเบื่อหน่ายในรูป เพราะสิ้นความเพติดเพลินจึงสิ้นความกำหนด เพราะสิ้นความกำหนดจึงสิ้นความเพติดเพลิน เพราะสิ้นทั้งความเพติดเพลินและความกำหนด จิตจึงหลุดพ้น เราเรียกว่า หลุดพ้นดีแล้ว...”^{๖๓}

จะเห็นว่าวิธีคิดแบบนี้มุ่งอธิบายขั้นตอนการคิดอยู่ ๒ ขั้นตอน คือ (๑) การคิดเพื่อให้เห็นกฎธรรมชาติ และ (๒) ปฏิบัติเพื่อให้สอดคล้องกับกฎธรรมชาติก็จะทำให้สามารถเข้าใจธรรมชาติขึ้นได้

(๔) วิธีคิดแบบอริยสัจหรือวิธีคิดแบบแก้ไขปัญหา ธรรมดาชีวิตมนุษย์และสัตว์ที่เกิดมาในโลกไม่มีใครที่จะสามารถกล่าวได้ว่าชีวิตของตนเองไม่มีปัญหา หรือความทุกข์ เพราะสรรพสิ่งในโลกล้วนตกอยู่ในความทุกข์ ผู้ที่ไม่มีความทุกข์นั้นจะมีเพียงก็แต่พระอริยเจ้าผู้ดับกิเลสได้เท่านั้น แม้ถึงอย่างนั้น บรรดาพระอริยเจ้าทั้งหลายเมื่อยังไม่ปรินิพพานก็ยังต้องประสบทุกข์อยู่ หากแต่ท่านเหล่านั้นสามารถปฏิบัติต่อทุกข์และแก้ทุกข์ได้มากกว่าคนที่ยังตกอยู่ในวังวนของกิเลสเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม พระพุทธศาสนาก็ได้เสนอกรอบแนวคิดหรือวิธีคิดบางอย่างขึ้นมาเพื่อใช้แก้ไขทุกข์ของสรรพสัตว์ ซึ่งวิธีคิดแบบอริยสัจนี้มี ๔ ขั้นตอนคือ

(๑) การกำหนดปัญหา (ทุกข์) เป็นการตั้งฐานความคิดไปที่ตัวปัญหาว่าความทุกข์หรือปัญหานั้น เป็นปัญหาประเภทอะไร เป็นปัญหาการเมือง ปัญหาเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม หรือ แม้กระทั่งปัญหาชีวิตในครอบครัว เป็นต้น เพื่อเป็นการทำความเข้าใจปัญหานั้นอย่างละเอียด

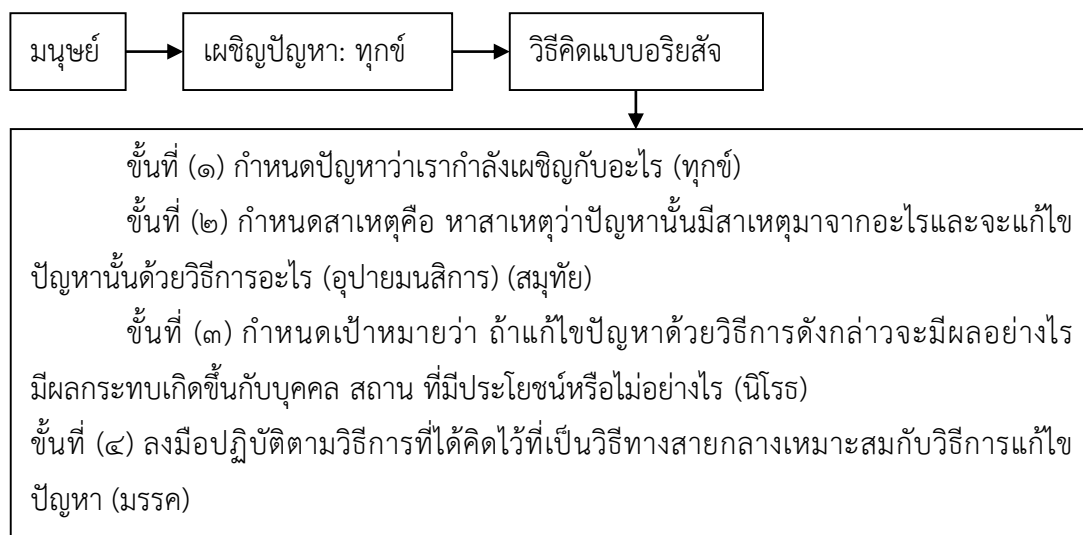
(๒) การกำหนดสาเหตุของปัญหา เป็นวิธีคิดที่ผู้ประสบปัญหาจะต้องพิจารณาว่าปัญหาที่เกิดขึ้นนั้นมีสาเหตุมาจากอะไร (ขั้นสมุทัย) คือมีอะไรเป็นรากเหง้าที่ทำให้เกิดปัญหา เช่น ความหิว คนเราหิวข้าว ต้องตอบคำถามก่อนว่า เราหิวอะไร ถ้าหิวข้าว ก็จะแก้ด้วยการหาข้าวมารับประทานก็จะบรรเทาได้ การจะแก้ไขปัญหาก็จะต้องพิจารณาสาเหตุก่อนเป็นอันดับแรก

(๓) การกำหนดเป้าหมาย หรือผลของการแก้ไขปัญหา เป็นขั้นตอนการคิดถึงผลลัพธ์ที่จะเกิดขึ้นภายหลังจากที่หาวิธีการในขั้นที่ ๒ แล้วว่า ถ้าใช้วิธีการนี้ผลจะเกิดอย่างไร

^{๖๓} ส.ช. (บาลี) ๑๗/๕๒/๔๒-๔๓, ส.ช. (ไทย) ๑๗/๕๒/๗๓.

(๔) การลงมือปฏิบัติเพื่อให้บรรลุเป้าหมายด้วยวิธีการที่ได้คิดไว้ในขั้นตอนที่ (๒) แล้ว ซึ่งจะต้องเป็นวิธีปฏิบัติที่เป็นธรรมมีความพอดีเหมาะสมตามหลักมัชฌิมาปฏิปทา ไม่ตึงหรือไม่หย่อนจนเกินไป ^{๖๔}

จะเห็นได้ว่า วิธีคิดแบบแก้ไขปัญหา (ทุกข์) โดยอริยสัจ ๔ นั้นถือเป็นวิธีคิดที่สามารถนำมาใช้เพื่อการแก้ไขปัญหาก็ได้เป็นอย่างดี เพราะเป็นวิธีคิดที่เป็นระบบ ซึ่งปัญหาไม่ว่าจะเป็นปัญหาในระดับโลกียะ หรือปัญหาระดับโลกุตระก็สามารถใช้วิธีคิดแบบนี้เข้าไปดำเนินการได้ โดยรูปแบบการคิดตามแบบอริยสัจ ๔ นั้น เราสามารถพิจารณาได้จากแผนภูมินี้

แผนภูมิที่ ๒.๒ แสดงวิธีการคิดแบบอริยสัจ ๔^{๖๕}

จะเห็นได้ว่าการคิดแบบอริยสัจ ๔ นี้ เป็นการวางกรอบความคิดไว้อย่างรอบคอบ และมีขั้นตอนตั้งแต่การกำหนดปัญหาว่าปัญหานี้คืออะไร จะแก้ไขโดยใช้วิธีการใด และก่อนที่จะลงมือปฏิบัติก็ให้คำนึงถึงผลที่เป็นเป้าหมายก่อนว่า ผลที่เกิดขึ้นจะเป็นไปในทิศทางใด โดยการกำหนดผลที่เกิดขึ้นจะต้องมีพื้นฐานของความเชื่อประกอบความคิดที่เรียกว่า อุปายมณสิการคือการคิดโดยการเล็งเห็นผลที่จะเกิดด้วยศรัทธาว่าการใช้วิธีการนี้แก้ไขปัญหามีผู้รู้ท่านชี้แจงไว้ว่า จะเกิดผลที่เป็นประโยชน์อย่างนี้ เช่น การปฏิบัติธรรมไม่ว่าจะเป็น สมณะหรือวิปัสสนาก็ต้องมีความเชื่อในผลของการปฏิบัติเป็นอันดับแรกก่อนว่า พระพุทธองค์ทรงแนะนำวิธีนี้ให้ประโยชน์จริง ผลนั้นมีอยู่จริง เกิดมีความศรัทธาในพระพุทธองค์ (ตถาคตโพธิสัทธา) ย่อมมั่นใจในผลที่จะเกิดขึ้นนั้น ดังนั้น เมื่อกำหนดเป้าหมายภายใต้

^{๖๔} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๑๙/๘๘, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๙/๑๑๘, ม.อ. (บาลี) ๑๔/๓๗๑/๓๑๖, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๑/๔๑๖.

^{๖๕} จัดทำโดย ผู้วิจัย.

ความเชื่อดังกล่าว การดำเนินการแก้ไขปัญหตามรรควิธีที่ได้เลือกนั้น ย่อมจะก่อให้เกิดผลสำเร็จ ซึ่งวิธีคิดแบบนี้จะต้องมีความเชื่อมั่นพื้นฐานในสิ่งที่คิดเป็นอันดับแรกจึงจะสามารถนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ได้

(๕) วิธีคิดแบบความสัมพันธ์ระหว่างอรรถและธรรม หมายถึงวิธีคิดตาม (๑)

จุดหมาย และ (๒) หลักการ คือการพิจารณาให้สอดคล้องกันระหว่าง หลักการและจุดหมาย โดยผู้คิดจะต้องรู้ก่อนว่า (๑) อะไรคือหลักการ และ (๒) อะไรคือจุดหมาย (เป้าหมาย) ของหลักธรรมที่จะใช้กับการแก้ไขปัญหาดังต่าง ๆ ว่า ถ้าปฏิบัติตามวิธีการนี้จะก่อให้เกิดผลอย่างไร ซึ่งระหว่างหลักการ (ทฤษฎี) และ การปฏิบัติจะต้องมีความสอดคล้องเป็นเรื่องเดียวกัน เช่น การทำความดี (ทฤษฎี) ก็ต้องได้รับผลดี (ผลการปฏิบัติ) เป็นเรื่องธรรมดา เมื่อพิจารณาเช่นนี้ย่อมจะเห็นความสอดคล้องของการดำเนินการต่าง ๆ ได้ดี ซึ่งพระพรหมคุณาภรณ์ ได้ให้คำอธิบายเกี่ยวกับหลักการคิดในวิธีการนี้ว่า

คือการพิจารณาให้เข้าใจถึงความสัมพันธ์ระหว่างอรรถ กับธรรม หรือหลักการกับความมุ่งหมาย เมื่อจะลงมือปฏิบัติธรรมหรือทำตามหลักการอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อให้ประสบผลสำเร็จตามที่มุ่งหวังไม่คลาดเคลื่อน เลื่อนลอย หรือดงาม อรรถ แปลว่า ความหมาย จุดหมาย ประโยชน์ที่ต้องการหรือสิ่งที่ประสงค์ ส่วนธรรมแปลว่า หลักการ หลักความจริงหลักความดีงาม หลักการปฏิบัติที่ถูกต้อง ในการปฏิบัติธรรมหรือการกระทำหลักการอย่างใดอย่างหนึ่งจะต้องเข้าใจความหมายและจุดหมายของธรรมหรือหลักการนั้น ๆ ว่าปฏิบัติธรรมเพื่ออะไรนำไปสู่ผลหรือเป้าหมายอย่างไร โดยทำถูกหลักและขั้นตอนที่เรียกว่าธรรมานุธรรมปฏิบัติ^{๖๖}

ในการปฏิบัติธรรมหรือการดำเนินชีวิตของมนุษย์ไม่ว่าจะเป็นระดับโลกียะหรือระดับสามัญชน และระดับโลกุตระอันเป็นระดับของพระอริยบุคคล จะต้องคำนึงถึงการกระทำที่จะต้องมีความสอดคล้องกันระหว่างหลักการและเป้าหมาย เช่น กรณีของชาวบ้าน การรักษาศีล คำว่า “ศีล” ก็คือ สิ่งที่ควรดเว้น ไม่ควรล่วงละเมิด (หลักการ) ซึ่งมีจุดหมายคือ ความปกติ ไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น การรักษาศีลจะบรรลุเป้าหมายได้ ก็จะต้องมีการลงมือปฏิบัติอย่างจริงจังด้วยการดเว้นเท่านั้น ลำพังแต่จะสมาทานเพียงอย่างเดียวโดยไม่มีการปฏิบัติ การรักษาศีลก็ไม่อาจจะบรรลุผลตามเป้าหมายที่วางไว้ได้ ซึ่งการกระทำดังกล่าว หลักการกับเป้าหมายก็จะไปด้วยกัน หรือสอดคล้องต่อเนื่องกัน

ส่วนกรณีของผู้ปรารถนาความพ้นทุกข์จากสังสารวัฏ การปฏิบัติให้สอดคล้องระหว่างอรรถ (เป้าหมาย) และธรรม (ทฤษฎี) นั้น ผู้ปฏิบัติต้องมีความรู้ในเรื่องทฤษฎีหลักธรรมต่าง ๆ อย่างละเอียดรอบคอบ, ลึกซึ้ง ตามหลักการนั้นอย่างจริงจัง โดยไม่ขาดตอนต่อเนื่อง ก็จะสามารถที่จะ

^{๖๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยายความ, หน้า ๖๘๔.

บรรลุปเป้าหมายของการปฏิบัติคือความหลุดพ้นได้ ซึ่งการปฏิบัติดังกล่าวพระพุทธองค์ทรงชี้แจงเอาไว้ว่า

“...ภิกษุทั้งหลาย บุคคลควรทราบทั้งสิ่งที่ไม่เป็นธรรมและไม่เป็นประโยชน์ ควรทราบสิ่งที่เป็นธรรมและเป็นประโยชน์ ครั้นทราบแล้ว ควรปฏิบัติตามสิ่งที่เป็นธรรม และเป็นประโยชน์...”^{๖๗}

จะเห็นได้ว่า วิธีคิดนี้มีลักษณะที่สำคัญก็คือ คิดให้เห็นอรรถ (เนื้อความ, ใจความ, ความมุ่งหมาย) และธรรมคือวิธีปฏิบัติ (หลักการ) จึงจะสามารถแก้ไขปัญหาหรือดำเนินตามวิธีการแก้ไขปัญหาได้ผล ถ้าไม่รู้อรรถและธรรมแล้ว การดำเนินการแก้ไขปัญหาก็จะไม่สามารถบรรลุดมมุ่งหมายได้ หรือลำพังเฉพาะการรู้เพียงอย่างเดียวอย่างหนึ่ง หรือแม้จะรู้ทั้ง ๒ อย่าง แต่ไม่นำไปปฏิบัติให้สอดคล้องกัน (ธัมมานุธัมมปฏิบัติ) การดำเนินการดังกล่าวก็ไม่สามารถบรรลุปเป้าหมายได้

สำหรับวิธีคิดนี้มีความสำคัญต่อการใช้อุปายโกศลในการแก้ไขปัญหานั้นอย่างยิ่ง ในฐานะที่เป็นวิธีการหรือขั้นตอนอย่างหนึ่งของการใช้อุปายโกศลที่จะต้องมีการกำหนดทั้งทฤษฎี และปฏิบัติ ซึ่งจะต้องมีการลงมือปฏิบัติให้สอดคล้องและต่อเนื่องกับการใช้อุปายโกศลจึงจะก่อให้เกิดผลตามที่มุ่งหวังไว้

(๖) วิธีคิดแบบเห็นส่วนดี ส่วนเสียและทางออกที่เหมาะสม วิธีคิดนี้เป็นวิธีคิดแบบแยกแยะประเภทการจัดกลุ่มคุณลักษณะของสิ่งที่พบเห็นหรือเผชิญอยู่ หรือกำลังพิจารณาอยู่ เพื่อที่จะเห็นถึง ข้อดี (คุณ) ข้อเสีย (โทษ) และทางออกที่เหมาะสม อุปายเป็นเครื่องสลัดออกจาก ซึ่งวิธีคิดแบบนี้มีปรากฏโดยทั่วไปในพระไตรปิฎก ดังความพุทธพจน์ ตอนหนึ่งว่า “...มาคณฺทียะ...เรานัน ฐึความเกิดความดับ คุณ โทษ และอุปายเป็นเครื่องสลัดกามทั้งหลายให้ออกไปได้ตามความเป็นจริง... เป็นผู้ปราศจากความกระหาย มีจิตสงบในภายในอยู่...”^{๖๘}

จากพระพุทธพจน์ดังกล่าวเราจะพบว่า การพิจารณาหรือวิธีคิดแบบแยกแยะส่วนดี ส่วนเสีย และเสนอทางออกที่เหมาะสม ถือเป็นเอกลักษณ์ของพระพุทธศาสนากว่าได้ เพราะการนำเสนอวิธีคิดดังกล่าวปรากฏครั้งแรกในการแสดงธรรมแก่ปัญจวัคคีย์ พระพุทธองค์ทรงเสนอกรอบการพิจารณาแบบแยกส่วนดี ส่วนเสียออกจากกันแล้วเสนอทางออกที่เหมาะสมให้ โดยรูปแบบดังกล่าวก็คือ การเสนอว่าในโลกนี้มีที่อยู่ออยู่ ๒ อย่างคือ (๑) กามสุขัลลิกานุโยค คือ การประกอบกิจที่ทำให้ตนตกอยู่ในความหมกมุ่นในกาม (๒) อตฺตกิลฺมณานุโยค คือ การประกอบกิจที่ทำให้ตนเดือดร้อน และพระองค์ทรงเสนอทางเลือกที่ ๓ คือมัชฌิมาปฏิปทา หมายถึง มรรคหรือวิถีทางที่จะนำไปสู่การ

^{๖๗} อภ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๑๓/๑๘๐, อภ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑๓/๒๕๘.

^{๖๘} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๒๑๑/๑๘๖-๑๘๗, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๑๑/๒๔๘.

บรรลุลผลอันชอบซึ่งถือเป็นทางที่ไม่โน้มไปในที่สุดทั้ง ๒ ด้านนั้น^{๖๙} ซึ่งกรอบความคิดนี้ถือเป็นความคิดหลักที่ใช้เป็นฐานในการอธิบายเรื่องต่าง ๆ ในทางพระพุทธศาสนาได้ และถ้าเรานำมาเปรียบเทียบกับระบบคิดแบบแยกแยะส่วนดี กับส่วนเสีย และทางออกที่เหมาะสมก็จะพบว่า (๑) กามสุขัลลิกานุโยค ก็คือ การแสดงส่วนดีเพราะเป็นการบำเรอให้มีความสุขแก่มนุษย์ (๒) อตตกิลมณานุโยค ก็คือการแสดงส่วนเสียหรือเป็นการทรมานมนุษย์ และ (๓) มัชฌิมาปฏิปทา ซึ่งก็คือการนำเสนอทางออกที่เหมาะสมให้กับการดำเนินชีวิตตามทางที่ถูกต้อตนเอง

อนึ่ง ถ้าหากเราจะนำเอากรอบความคิดดังกล่าวมาวิเคราะห์กับรูปแบบการนำเสนออุปายโกศลก็จะพบว่า การใช้อุปายโกศลก็ยึดหลักของวิธีคิดแบบแยกแยะ ส่วนดี ส่วนเสีย และทางออกที่เหมาะสม นั่นก็คือการใช้อุปายโกศลนั้นจะต้องพิจารณาถึง

(๑) อุปายโกศล ความรอบรู้ในเรื่องที่เป็นฝ่ายเจริญ รวมถึงวิธีปฏิบัติต่าง ๆ

(๒) อุปายโกศล ความรอบรู้ในเรื่องที่เป็นฝ่ายเสื่อม ซึ่งก็รวมถึงวิธีปฏิบัติที่จะนำไปสู่ความเสียหาย (เสื่อมเสีย) อื่น ๆ ด้วย

(๓) อุปายโกศล ความรอบรู้ในเรื่องที่ดีและเรื่องที่ไม่ดีทั้ง ๒ นั้น แล้วนำมาเปรียบเทียบเพื่อตัดสินใจเลือกและนำวิธีการที่เหมาะสมไปใช้^{๗๐} ซึ่งในกรอบความคิดวิธีนี้ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) ท่านได้แยกแยะหรือการจัดแบ่งข้อดี ข้อเสียและทางออกไว้ดังนี้

(๑) ข้อดี เรียกว่า อัสนาทะ หมายถึง ส่วนที่เป็นประโยชน์ มีคุณค่าน่าพอใจ จัดเป็นจุดเด่น

(๒) ข้อเสีย เรียกว่า อาทีนวะ หมายถึง โทษหรือข้อบกพร่องจัดเป็นจุดด้อย

(๓) ทางออกที่เหมาะสม เรียกว่า นิสสรณะ หมายถึงทางรอดพ้น หรือสลัดออกได้จากปัญหา

ซึ่งมีความสมบูรณ์ในตัวไม่ขึ้นต่อข้อดี ข้อเสียดังกล่าว^{๗๑} ซึ่งก็หมายถึง มัชฌิมาปฏิปทาที่แยกจากที่สุด ๒ ด้าน คือ กามสุขัลลิกะ และ อตตกิลมณะ นั้น

จะเห็นได้ว่าการคิดตามกรอบวิธีคิดนี้ จะทำให้ผู้คิดสามารถค้นพบวิธีการในการแก้ไขปัญหาชีวิตหรือสิ่งที่ตนเองทำลงหรือเผชิญอยู่ได้ เพราะการรู้จักแยกแยะจัดกลุ่มหรือประเภทของสิ่งที่ตนเองกำลังเผชิญอยู่นั้น ทำให้ทราบถึงตัวเลือกที่ ๓ คือ ทางออกของปัญหาได้ สมดังพุทธพจน์ที่ว่า

^{๖๙} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๓/๑๓-๑๔, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐, ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๑/๓๖๗-๓๖๘, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๒-๕๙๓, ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๓๐/๓๕๘-๓๖๔, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๒.

^{๗๐} วิสุทธิ (ไทย) ๓/๑๑, ดุราละเอียดโน มหามกุฏราชวิทยาลัย, ธรรมมานุกรม, หน้า ๗๘.

^{๗๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยายความ, หน้า ๖๙๐.

“...ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด สัตว์ทั้งหลายรู้จักคุณโดยความเป็นคุณ โทษโดยความเป็นโทษ และเครื่องสลัดออกโดยความเป็นเครื่องสลัดออกจากอุปาทานขั้น ๕ ประการนี้ ตามความเป็นจริง เมื่อนั้น สัตว์ทั้งหลายจึงออกไป หลุดไป พ้นไป มีใจปราศจากแดนอยู่ในโลก พร้อมทั้งทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์...”^{๗๒}

ในทัศนะของพระพุทธศาสนานั้น มนุษย์ที่เกิดมาในโลก ทั้งในส่วนของคุณหัตถ์และบรรพชิต หากคิดและวางท่าทีต่อโลกและชีวิตโดยนัยคือการคิดแยกแยะให้เห็นส่วนดี ส่วนเสีย และทางออกที่เหมาะสมก็ย่อมจะสามารถแก้ไขปัญหาได้ทุกประเภท หรือสามารถที่จะนำเอาทางออกที่เหมาะสมคือ ทุกขนิสสรณูปาย ได้แก่ อุบายเป็นแนวทางในการแก้ไขปัญหาคือ อุบายโกศลไปใช้ให้เกิดประโยชน์กับตนเองได้

(๗) **วิธีคิดแบบเห็นคุณค่าแท้และคุณค่าเทียม** วิธีคิดนี้เป็นวิธีคิดที่ใช้สำหรับพิจารณาสิ่งของที่ใช้บริโภคประจำวันเพื่อให้เห็นคุณค่าแท้อันจะเป็นประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิตที่แท้จริง กับคุณค่าเทียมที่เป็นค่านิยมซึ่งมนุษย์ไม่ควรจะผูกติดกับสิ่งนั้น วิธีคิดแบบนี้ใช้เป็นอุบายในการสกัดกั้นความหลงมัวเมา (ตัณหา) ในกามคุณทั้ง ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ อันเป็นกิเลส ที่นอนเนื่องในสันดานของมนุษย์ที่ถอนได้ยาก^{๗๓} ซึ่งการหลงมัวเมาในคุณค่าเทียมที่ปรากฏในวัตถุนั้นจัดได้ว่าเป็นความลุ่มหลงในเชิงวัตถุนิยม (Materialism) คือการเห็นว่า ความสุขทางกายและจิตที่เกิดจากวัตถุนั้นถือว่าเป็นสิ่งที่มีค่าสูงสุดของชีวิต^{๗๔} ซึ่งพระพุทธศาสนาถือว่า เป็นมิจฉาทิฎฐิอย่างหนึ่ง ในบรรดาลัทธิทั้งหลายในอินเดีย^{๗๕} การที่มนุษย์ชื่นชมหรือติดในรูปลักษณ์ภายนอกของวัตถุโดยไม่พิจารณาสาระหรือคุณค่าที่แท้ของวัตถุ ย่อมจะทำให้มนุษย์ตกอยู่ภายใต้อำนาจของกิเลสคือความทะยานอยากที่จะต้องแสวงหาให้ได้มาซึ่งสิ่งนั้น ๆ ทำให้เกิดความทุกข์แบบไม่มีที่สิ้นสุด ดังนั้น พุทธศาสนาจึงสอนให้พิจารณาให้เห็นถึงคุณค่า ๒ ด้าน ของวัตถุ คือ (๑) คุณค่า

^{๗๒} ส.ข. (บาลี) ๑๗/๒๘/๒๖, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๘/๔๒, ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๓/๓๒๒-๓๒๓, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๓/๔๓๗.

^{๗๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), โยนิโสมนสิการ วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม, หน้า ๔๐.

^{๗๔} สำนักราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์ปรัชญาอังกฤษ - ไทย (กรุงเทพมหานคร : เทกซ์แดน เจอร์รับ พับลิเคชั่น, ๒๕๔๓.), หน้า ๖๑.

^{๗๕} Chandorodaya Bhattacharya, The Element of Indian Epistemology (Culcatta : Modern Book Agency Private Ltd, ๑๙๖๖.), p ๗๘, วิจิตร เกิดวิสิษฐ์, ปรัชญาครุฑในสมัยพุทธกาล (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๑๒.

ภายนอก หรือคุณค่าเทียมได้แก่ ความงาม ความพึงพอใจ เป็นต้น (๒) คุณค่าภายในหรือคุณค่าแท้ได้แก่ สิ่งที่เป็นประโยชน์ที่แท้จริงสามารถนำไปใช้ได้^{๗๖}

พระพุทธศาสนาได้สอนให้มนุษย์พิจารณาให้เห็นคุณค่าแท้คุณค่าเทียมของวัตถุ โดยให้พิจารณาการใช้สอยวัตถุ ๔ ประการ โดยความเป็นสาระดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎกตอนหนึ่งว่า

“...ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วฉันบิณฑบาตไม่ใช่เพื่อเล่น ไม่ใช่เพื่อความมัวเมา ไม่ใช่เพื่อประดับ ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง แต่เพียงเพื่อกายนี้ดำรงอยู่ได้ เพื่อให้ชีวิตินทรีย์เป็นไป เพื่อบำบัดความหิว เพื่อบรรเทาหิวพรมจรรย์ ด้วยคิดเห็นว่า โดยอุบายนี้ เราจักกำจัดเวทนาเก่าเสียได้ และจักไม่ให้เวทนาใหม่เกิด ความดำรงอยู่แห่งชีวิต ความไม่มีโทษ และการอยู่ผาสุกจักมีแก่เรา แล้วจึงบริโภคอาหาร...”^{๗๗}

จะเห็นว่าการพิจารณาเช่นนี้ทำให้ผู้พิจารณา (ผู้คิด) ได้รับรู้ข้อเท็จจริงว่า สาระที่แท้จริงของวัตถุต่าง ๆ นั้นคืออะไร และจะได้ถอนจิตจากความมัวเมาในวัตถุที่เกิดจากการหลงในวัตถุนั้นเสียได้ซึ่งก็จะเป็นการไม่มีความทุกข์และสลดเสียได้ซึ่งความยึดติดดังกล่าว

(๘) วิธีคิดแบบเร่งเร้าคุณธรรม^{๗๘} วิธีคิดนี้เป็นการคิดเพื่อปลุกเร้าให้ตนเองมีจิตใจอีกเต็มกระตือรือร้นในการทำความดีหรือการแก้ไขปัญหา เป็นการคิดถึงความถูกต้องและความสำเร็จจากผลการกระทำ ซึ่งสามารถแบ่งออกได้เป็น ๒ ประการคือ

(๑) การคิดเร่งเร้าโดยมีคนอื่นเป็นเป้าหมาย เป็นการคิดถึงคุณความดีของบุคคลอื่นที่ท่านได้ดำเนินตามแนวทางดังกล่าวให้เป็นตัวอย่างมาแล้วและคิดว่า เมื่อท่านทำได้เราเองก็ต้องทำได้ เช่น คิดถึงพระคุณของพระพุทธเจ้าที่ทรงบำเพ็ญเพียรเพื่อละกิเลสและบรรลุนิพพาน ทั้งยังทรงพระกรุณาที่จะนำหลักธรรมเหล่านั้นมาสั่งสอนบรรดาสรรพสัตว์ทั้งหลายให้รู้เห็นตามแนวทางที่พระองค์ดำเนินมาก่อน ทำให้เรารู้สึกซาบซึ้งในพระมหากรุณาธิคุณดังกล่าวของพระองค์ เมื่อทราบเช่นนี้ก็จะทำให้เรามีความอดุสาหะ วิริยะ ที่จะดำเนินตามแนวทางนั้นบ้าง เมื่อเวลามีอุปสรรคก็ให้คิดถึงความเพียรที่พระองค์ทรงเผชิญและเอาชนะมาแม้พระองค์ทรงผ่านไปได้ เราเองก็ต้องผ่านไปได้เช่นเดียวกัน เมื่อคิดได้ดังนี้ก็จะมีความกล้าใจในการทำงานหรือการดำเนินชีวิตอย่างไม่ท้อถอยหรือปล่อย

^{๗๖} พระมหาวิโรจน์ วิโรจน์ (ผาตา), การศึกษาวิเคราะห์แนวความคิดเรื่องประโยชน์ในพุทธปรัชญาเถรวาท วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๑๑๔.

^{๗๗} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๓/๑๔, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓/๒๓, ม.ม. (บาลี) ๑๓/๒๔/๑๘-๑๙, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔/๒๗, ม.อ. (บาลี) ๑๔/๗๕/๕๔-๕๕, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๗๕/๘๐, ส.ส. (บาลี) ๑๘/๑๒๐/๙๘-๙๙, ส.ส. (ไทย) ๑๘/๑๒๐/๑๔๒, อ.อ.น.ก. (บาลี) ๒๒/๕๘/๓๗๑-๓๗๔, อ.อ.น.ก. (ไทย) ๒๒/๕๘/๕๔๘-๕๔๙.

^{๗๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), โยนิสมนสิการ วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม, หน้า ๔๑.

วางการงานนั้น จะเห็นว่า การคิดเช่นนี้เป็นการคิดเร่งรัดคุณธรรมที่มีผู้อื่น หรือปัจจัยภายนอก (ปรโตโมสะ) เป็นเป้าหมาย

(๒) การคิดเร่งรัดเพื่อสกัดกั้นความประมาท วิธีคิดนี้เป็นการคิดเพื่อกระตุ้นเตือนไม่ให้อกุศล เช่น ความประมาท ความโลภ ความโกรธ ความหลง เข้าครอบงำ ด้วยการคิดถึงหลักปรัชญาหรือหลักธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงให้เป็นแนวทางว่า ความประมาทเป็นหนทางแห่งความตาย เป็นต้น ซึ่งการคิดแบบนี้ก็เพื่อกระตุ้นเตือนให้ตนเองมีสติระลึกได้ทุกขณะจิตทำให้รู้ตัวทั่วพร้อมว่า เราไม่ควรประมาท เมื่อเป็นเช่นนี้การเร่งความเพียรหรือการตั้งใจทำงานก็จะเกิดขึ้น ดังปรากฏในพุทธพจน์ว่า

“...ภิกษุเกิดอาพาธขึ้นเล็กน้อย เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า เราเกิดอาพาธขึ้นเล็กน้อย เป็นไปได้ที่อาพาธของเราจะพึงรุนแรงขึ้น อย่ากระนั้นเลย เราจะรีบปรารภความเพียร เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้ง เธอจึงปรารภความเพียร...”^{๗๙}

จะเห็นว่าเมื่อคิดได้เช่นนี้ย่อมจะทำให้ (๑) เห็นข้อเท็จจริงตามความเป็นจริงโดยไม่ประมาทว่า สิ่งที่เกิดขึ้นกับเราตอนนี้อาจจะลุกลามต่อไปได้หรือหากประมาทตอนนี้วันข้างหน้าอาจจะพบกับปัญหา เมื่อคิดได้และไม่ประมาทย่อมพบวิธีการและตั้งมั่นในการดำเนินการนั้นโดยไม่ย่อท้อ ทำให้ตนเองได้ประสบกับความสุขเพราะความไม่ประมาทนั้น

(๙) วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน พระพุทธศาสนาถือว่าเป็นศาสนาหนึ่งที่เน้นมากในเรื่องของปัจจุบัน สำหรับหลักฐานที่รับรองในเรื่องนี้คือการเน้นในเรื่องสติสัมปชัญญะหมายถึงความเป็นผู้ระลึกและรู้ตัวทั่วพร้อมอยู่ทุกขณะจิตอันจะไม่ทำให้เกิดความประมาท เพราะความประมาทก็คือการอยู่ปราศจากสติสัมปชัญญะ การคิดแบบอยู่กับปัจจุบันนี้ เป็นการคิดแบบอยู่กับอารมณ์/เวลา/โอกาสที่เป็นปัจจุบัน ไม่หวนหาถึงอดีตและไม่คิดหวังอนาคต เพราะการคิดถึงอดีตก็ทำให้ไม่เห็นปัจจุบันหรือการคิดถึงอนาคตก็เป็นการวาดฝันที่เกินจริง^{๘๐} ดังนั้นจึงควรที่จะอยู่กับปัจจุบันให้มากดังปรากฏในพระพุทธพจน์ที่ว่า

“...บุคคลไม่ควรคำนึงถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว ไม่ควรหวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง สิ่งใดล่วงไปแล้ว สิ่งนั้นก็เป็นอย่างนั้นไปแล้ว และสิ่งใดที่ยังไม่มาถึง สิ่งนั้นก็เป็นอย่างนั้นยังไม่มาถึง ส่วนบุคคลใดเห็นแจ้งในธรรมปัจจุบัน ไม่มั่งอั่นแน่น ไม่คลอนแคลนในธรรมนั้น ๆ บุคคลนั้น

^{๗๙} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๓๕/๒๒๗, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๕/๓๔๓-๓๔๔.

^{๘๐} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), โยนิสมนสิการ วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม, หน้า ๔๘.

ควรเจริญธรรมนั้นให้แจ่มแจ้ง บุคคลควรทำความเพียรตั้งแต่วินาทีเดียว ใครเล่าจะรู้ว่า ความตายจักมีในวันพรุ่งนี้ เพราะว่าความผัดเพี้ยนกับมัจจุราชผู้มีเสนามากนั้น ย่อมไม่มีแก่เราทั้งหลาย พระมุนีผู้สงบเรียกบุคคลผู้มีความเพียรไม่เกียจคร้านทั้งกลางวันและกลางคืนซึ่งมีปกติอยู่อย่างนี้นั้นแล้วว่า ผู้มีราตรีเดียวเจริญ...”^{๘๑}

สำหรับการคิดแบบอยู่กับปัจจุบันนั้นเราสามารถที่จะพิจารณาได้เป็น ๒ กรณี คือ

(๑) กรณีของชาวบ้านโดยทั่ว ๆ ไป เป็นการคิดอยู่กับปัจจุบันในลักษณะของการคิดแก้ไขปัญหาคือเรื่อง ๆ ไป ไม่ควรคิดเอาปัญหาในอดีตมาคิด เพราะการคิดถึงแต่เรื่องในอดีตก็จะทำให้ (ก) ถ้าเป็นเรื่องดีก็หลงดีใจกับเรื่องที่ผ่านมาซึ่งไม่ก่อให้เกิดประโยชน์อะไร ถ้ายึดติดมาก ๆ ก็กลายเป็นคนคิดมากหลงตัวเอง หรือถ้าเป็นการแก้ไขปัญหาก็บางครั้งปัญหาบางอย่างในอดีตก็ไม่สามารถนำมาใช้แก้ไขปัญหในปัจจุบันได้ ดังนี้ การแก้ไขปัญหในปัจจุบันจะต้องคิดถึงบริบทในปัจจุบันว่า จะใช้อะไรแก้ไข (ข) ถ้าเป็นเรื่องที่น่าเศร้าใจทุกข้อก็จะเก็บมาคิดมาค้นกลายเป็นคนเก็บกดไม่สบาย ข้ำร้ายอาจกลายเป็นคนบ้าไปก็ได้ ดังนั้นพุทธศาสนาจึงสอนให้คิดถึงเหตุการณ์เฉพาะหน้า มีสติไม่ประมาท ก็จะสามารถทำให้ปัญหาที่เกิดขึ้นนั้นแก้ไขได้

(๒) กรณีของพระสงฆ์ ในการปฏิบัติธรรมโดยเฉพาะการปฏิบัติตามแนวทางของสติปัฏฐาน ๔ จะต้องฝึกจิตรู้จิตในปัจจุบันขณะเท่านั้น จะมัวแต่เฝ้าคิดถึงอดีตหรืออนาคตไม่ได้ ซึ่งการปฏิบัติตามแนวทางสติปัฏฐาน ๔ นั้นจะต้องรู้อารมณ์ปัจจุบันเป็นหลักว่า อะไรเกิด อะไรดับ เป็นการกำหนดรูป – นามตามความเป็นจริง ทำให้เกิดการรู้แจ้งมีปัญญา ไม่หลงในอดีตและอนาคต ความเป็นปัจจุบันขณะนั้นเองที่จะทำให้เกิดปัญญาญาณ อีกทั้งยังสามารถเอาชนะอุปสรรคต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นโดยเฉพาะกิเลสที่จรมมาได้

(๑๐) วิธีคิดแบบแยกแยะ (วิภาษวาท) การคิดแยกแยะหรือวิภาษวาทนี้ หมายถึงการคิดที่แจกแจงรายละเอียดในสิ่งที่ประสบพบเห็นแต่ละด้านครบทุกแง่มุม โดยไม่โน้มเอียงไปเพียงด้านใดด้านหนึ่งที่อาจทำให้ไม่ทราบสาเหตุที่แท้จริงได้ ซึ่งเมื่อไม่เห็นลักษณะอันเป็นรากฐานดั้งเดิมของสิ่งนั้นย่อมทำให้เกิดความเห็นที่ผิด (มิจฉาทิภูติ - อคติ) ได้^{๘๒}

สำหรับพระพุทธศาสนาแล้วสอนให้รู้จักการพิจารณาให้เห็นสิ่งต่าง ๆ ใน ๒ มิติ คือ ทั้งส่วนดีและไม่ดี เช่น จีวรก็ควรพิจารณาให้เห็นว่า อะไรคือส่วนดีของจีวรและอะไรคือส่วนที่เสีย โดยส่วนดีของจีวรคือใช้ปกปิดร่างกายป้องกันความละอาย แต่ส่วนเสียคือจีวรบางชนิดก็ทำอกุศลกรรมให้เกิดเนื่องจากเป็นของประณีต สวยงาม ซึ่งอาจทำให้จิตใจรู้สึกหวงแหนและหลงใหลได้ ภิกษุผู้มี

^{๘๑} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๗๒/๒๔๑, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๒/๓๑๙-๓๒๐

^{๘๒} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), โยนิโสมนสิการ วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม,

ปัญญาก็จะต้องรู้วิธีการเลือกใช้คือใช้จิตรที่ไม่ก่อให้เกิดกิเลสและเว้นการใช้จิตรที่ก่อให้เกิดกิเลสเป็นต้น^{๘๓}

จะเห็นได้ว่า การคิดโดยวิธีการแยกแยะแบ่งชั้นตอนออกเป็นลำดับ ๆ ย่อมทำให้ผู้คิดเข้าใจไม่ข้ามประเด็น รู้ว่าสาเหตุของการทำแต่ละอย่างนั้นมาจากอะไร มิใช่ที่จะพิจารณาแบบเหมารวมเพียงอย่างเดียว

สรุปได้ว่า วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการนั้น เป็นวิธีคิดที่มีความสำคัญและเป็นองค์ประกอบที่ขาดเสียไม่ได้ในการใช้อุปายโกศล เพราะการคิดที่ถูกต้องรอบครอบนั้น ถือเป็นบาทฐานที่จะทำให้เกิดผลสำเร็จและการกำหนดอุปายโกศลที่ถูกต้องในการแก้ไขปัญหา

กระบวนการที่จะก่อให้เกิดการคิดแบบโยนิโสมนสิการได้นั้น จำเป็นต้องอาศัยเหตุ ๒ ประการคือ

๑. กัลยาณมิตตตา การมีกัลยาณมิตร^{๘๔}

๒. พรโตโมสะ การได้สดับจากบุคคลอื่น^{๘๕}

(๑) กัลยาณมิตตตา การมีกัลยาณมิตร หมายถึง การรู้จักเลือกคบเพื่อนที่ดี หรือผู้มีพระคุณ^{๘๖} เพราะคำว่ากัลยาณมิตรนั้น ไม่ได้หมายถึงแค่เพื่อนเท่านั้น แต่ยังรวมถึงผู้ที่มีปัญญาและปรารถนาดีต่อตนเอง ผู้ที่มีเมตตา รอบรู้ ซึ่งในโลกนี้นั้น ก็มีอยู่มากมายที่มนุษย์จะแสวงหาหรือเลือกคบบุคคลประเภทนี้ได้ บุคคลผู้เป็นกัลยาณมิตรนั้น มีลักษณะสำคัญดังนี้คือ

(๑) เป็นผู้ที่มีความน่ายก (ปิโย) มีบุคลิกภาพอ่อนน้อมถ่อมตนนำเข้าไปปรึกษาเพื่อขอคำแนะนำ

(๒) เป็นผู้ที่หนักแน่น น่าเคารพเชื่อถือ มีปัญญามีความประพฤติดี (ครุ)

(๓) เป็นผู้ที่น่ายกย่อง มีสติปัญญาเฉียบแหลม และเป็นผู้ที่ใคร่ต่อการศึกษาบรมแสวงหาความรู้อยู่เสมอ (ภาวนีโย)

(๔) เป็นผู้ที่มีวาตะ รู้จัดพูดให้เหมาะสมกับกาล สามารถชี้แจงเรื่องที่ยากให้เข้าใจง่ายและคอยให้หลักปฏิบัติหรือแนวความคิดที่ถูกต้อง (วตฺตา จ)

(๕) เป็นผู้รับฟังผู้อื่น หนักแน่นอดทนต่อคำพูดคนอื่นไม่หวั่นไหวหรือโอนเอน เพราะคำพูดที่หลากหลายเสียดแทงจิตใจหรือกระทบต่อตนเองไม่โกรธง่าย (วจนกฺขโม จ.)

^{๘๓} อภ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๕๔/๗๘-๘๐, อภ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๕๔/๑๑๗-๑๑๙.

^{๘๔} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๗๐/๒๖, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๗๐/๕๐.

^{๘๕} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๒๔/๑๔๑-๑๔๒, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๒๔/๑๙๒.

^{๘๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๑.

(๖) เป็นผู้ที่รู้จักการถ่ายทอดเรื่องราวที่ยากให้เข้าใจได้ง่าย เป็นคนลึกซึ้งในเรื่องราวต่าง ๆ อย่างถ่องแท้ เข้าใจลึกซึ้ง (คมกริณจ กถ์ กตดา)

(๗) ไม่ชักนำผู้อื่นที่เข้ามาหาให้กระทำ / ประพฤติในทางที่ไม่เหมาะสมไม่ควร (โน จฏฐาเน นิโยชเย)^{๘๗}

คุณสมบัติดังกล่าวทั้งหมดนี้ เป็นลักษณะของกัลยาณมิตร แต่ถึงอย่างนั้นก็อาจจะมียุทธสมบัติที่แตกต่างออกไปอีกเฉพาะบุคคล เช่น กัลยาณมิตรผู้ที่ได้บรรลุธรรมพิเศษ จะสามารถถ่ายทอดเรื่องราวในสิ่งที่ผู้เข้ามาขอคำแนะนำไม่รู้ได้โดยไม่เปิดเผย, ความเป็นผู้ขยัน พากเพียร เป็นต้น ในทัศนะทางพระพุทธศาสนา กัลยาณมิตร เป็นผู้ที่มีอุปการะมากในการที่จะก่อให้เกิดปัญญาด้วยการคอยชี้แนะสั่งสอนและช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน ลักษณะของการเป็นกัลยาณมิตรต่อกันนั้น สามารถพิจารณาได้ตามตารางดังนี้

ตัวอย่างของบุคคลผู้เป็นกัลยาณมิตร	
บุคคลผู้เป็นกัลยาณมิตร	การปฏิบัติตนในฐานะผู้เป็นกัลยาณมิตร
๑ พระพุทธองค์ทรงเป็นกัลยาณมิตรต่อเหล่าพระสาวก	แนะนำสั่งสอนช่วยแก้ไขปัญหาชีวิตและสังคมมนุษย์ ใช้อุปายโกศลเผยแผ่หลักธรรมเพื่อให้สรรพสัตว์ทุกระดับได้พ้นทุกข์ และได้รับประโยชน์และความสุขทั้งในโลกปัจจุบันและโลกภายภาคหน้า
๒. บิดามารดาเป็นกัลยาณมิตรต่อบุตรธิดา	อบรมสั่งสอนห้ามไม่ให้กระทำความชั่ว สั่งสอนให้คนเป็นคนดี เป็นครูคนแรกที่ทำให้ความรู้ด้านภาษาและวัฒนธรรมแก่บุตรธิดา หาครูครองที่เหมาะสมให้เพื่อความมั่นคงของบุตรธิดา จัดเตรียมทรัพย์มรดกไว้ให้ในยามที่ต้องจากไปหรือจัดหางานไว้ให้ลูกได้ดำเนินชีวิตต่อไปไม่ให้อำบาก ^{๘๘} ปฏิบัติต่อบุตรธิดาด้วยความรักใคร่และเมตตา
๓. เพื่อนเป็นกัลยาณมิตรของเพื่อน	เป็นมิตรมีอุปการะ รักษาเพื่อที่ประมาทพลาดล่วงไปแล้วไม่ทอดทิ้ง รักษาทรัพย์ของเพื่อนที่ประสบปัญหา ให้ที่พักพิงเมื่อคราวมีภัย มีฐานะจำเป็น เพื่อนขอความช่วยเหลือก็ให้มากกว่าที่ขอ เป็นมิตรร่วมสุขร่วมทุกข์ บอกความลับของตนแก่เพื่อน ปกปิดความลับของเพื่อน ไม่ละทิ้งในเหตุอันตราย แม้ชีวิตของตนก็สละให้เพื่อนได้

^{๘๗} อัง.สตุตทก. (บาลี) ๒๓/๓๗/๒๙, อัง.สตุตทก. (ไทย) ๒๓/๓๗/๕๗. ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๒๔.

^{๘๘} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๖๗/๑๖๔, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๒/๒๑๒.

๔. ครูอาจารย์เป็นกัลยาณมิตรของศิษย์	เป็นมิตรแนะนำประโยชน์ ห้ามเพื่อนจากการกระทำความชั่ว ให้ตั้งอยู่ในความดี ให้ฟังในสิ่งที่ไม่เคยฟัง บอกหนทางที่ตรงให้ เป็นมิตรมีความรักใคร่ คือไม่ยินดีในความเสื่อมของเพื่อน ยินดีในความเจริญของเพื่อน ห้ามคนที่กล่าวโทษแก่เพื่อน สรรเสริญคนที่สรรเสริญเพื่อน^{๘๙} เป็นวิทยากรทางสังคม^{๙๐} เป็นผู้นำทางด้านจิตวิญญาณ^{๙๑} แนะนำศิษย์ในทางที่ดี ให้เรียนหรือให้การศึกษาที่ดี ไม่ปิดบังอำพรางศิลปวิทยา ยกย่องให้ปรากฏในเพื่อนฝูง ทำการป้องกันในทิศทั้งหลาย คือ ให้ความรู้เพื่อให้ศิษย์สามารถเอาตัวรอดได้ในทุกสถานการณ์^{๙๒}
-------------------------------------	--

ตารางที่ ๒.๓ แสดงลักษณะของบุคคลที่เป็นกัลยาณมิตร ตามหลักของพระพุทธศาสนาเถรวาท^{๙๓}

จากที่ได้แสดงมาทั้งหมดนี้ จะเห็นได้ว่าเป็นกัลยาณมิตรนั้น ถือว่าเป็นส่วนสำคัญที่จะเป็นบ่อเกิดของปัญญาคือการคิดแบบโยนิโสมนสิการ การมีกัลยาณมิตรถือได้ว่าเป็นบุญนิมิตเบื้องต้นที่จะก่อให้เกิดสิ่งที่ตั้งงามตามมาในภายหลัง ดังที่ได้มีพระพุทธพจน์ปรากฏว่า

“...ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์กำลังจะอุทัย ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุญนิมิต ฉันทิ กัลยาณมิตรตตา ก็เป็นตัวนำ เป็นบุญนิมิตเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอริยมรรค มีองค์ ๘ ฉันทัน...”^{๙๔}

นอกจากการมีกัลยาณมิตร เป็นเบื้องต้นแล้ว อีกสิ่งหนึ่งที่เป็นส่วนสำคัญในการที่จะก่อให้เกิดโยนิโสมนสิการได้นั้นก็คือ ปรโตโฆสะ การได้รับคำแนะนำอบรมสั่งสอนจากผู้อื่น ซึ่งผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงในลำดับต่อไป

(๒) ปรโตโฆสะ การรู้จักรับฟังบุคคลอื่น การฟังนั้นถือว่าเป็นกระบวนการที่สำคัญในการที่จะก่อให้เกิดปัญญาในลักษณะของการได้ข้อคิดจากผู้พูด หรือเรื่องที่พูดย่อมจะนำไปสู่การคิดไว้ในใจหรือการใคร่ครวญโดยเหตุผลที่เรียกว่าโยนิโสมนสิการได้ การเกิดปัญญาในลักษณะนี้

^{๘๙} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๖๓/๑๖๓, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๐/๒๐๙.

^{๙๐} ยนต์ ชุ่มจิต รัส., **ความเป็นครู**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๔), หน้า ๑๒๕.

^{๙๑} พุทธทาสภิกขุ, **การศึกษาของโลก**, (กรุงเทพมหานคร : ศุภสภาลาดพร้าว, ๒๕๒๐), หน้า ๑๘.

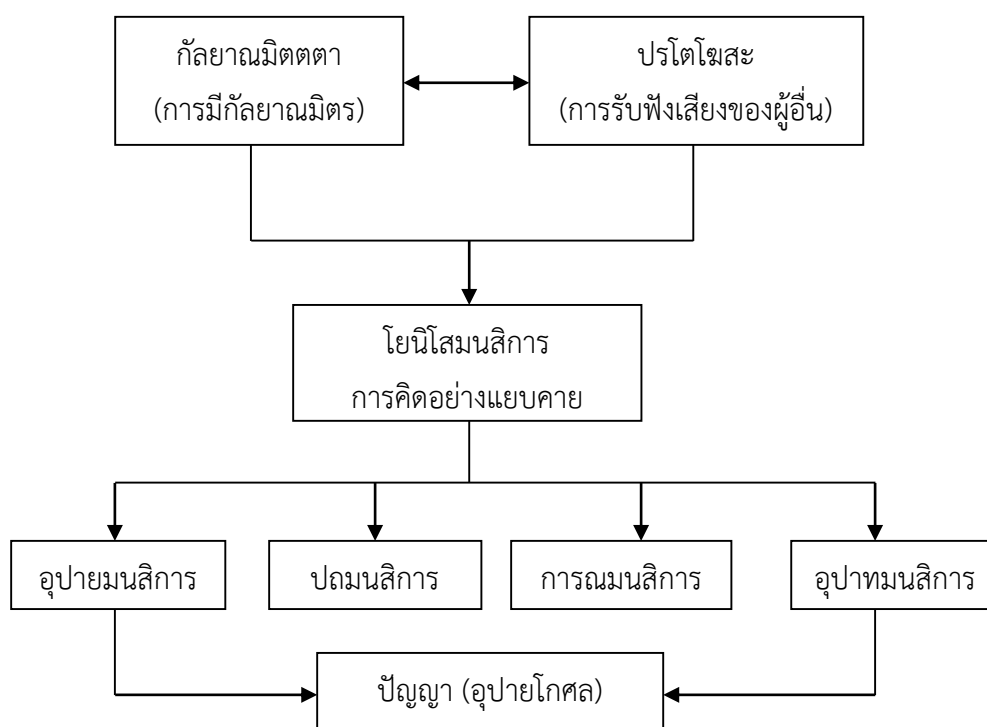
^{๙๒} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๖๘/๑๖๔-๑๖๕, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๖/๒๑๗,

^{๙๓} จัดทำโดย ผู้วิจัย.

^{๙๔} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๕๖/๒๔, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๖/๔๕.

เรียกว่า สุตมยปัญญา ซึ่งเป็นหนึ่งในสาม แนวทางที่จะก่อให้เกิดปัญญา คือ จินตามยปัญญา สุตมยปัญญา และภาวนามยปัญญา^{๙๕} การฟังที่จะก่อให้เกิดปัญญาได้นั้น ผู้ฟังจำเป็นต้องรู้จักหลักของการฟัง คือ การเจียโสตเข้าไปฟังในเรื่องที่จะก่อให้เกิดการเรียนรู้ผ่านกระบวนการถ่ายทอดของผู้ที่มีความรู้ ตัวอย่างของการฟังที่ได้รับปัญญาก็คือ กรณีพระปัญญวักคีย์ทั้ง ๕ ที่ภายหลังพระพุทธองค์ทรงเลิกการบำเพ็ญทุกกรกิริยาแล้ว กลับปลีกไปปฏิบัติจนบรรลุธรรมแล้วกลับมาสอน ในตอนแรกนักบวชทั้ง ๕ ไม่ เชื่อ (ศรัทธา) ต่อปฏิปทาของพระพุทธองค์ แต่เมื่อได้ยินพระพุทธพจน์ว่า “คำพูดเช่นนี้ท่านเคยได้ฟังเราพูดมาก่อนหรือไม่” ซึ่งก็ไปสะกิดให้ปัญจวักคีย์หันมาตั้งใจฟัง เมื่อฟังธัมมจักกัปปวัตตนสูตรจบ พระอัญญาโกณฑัญญะ ผู้ตั้งใจฟังมากกว่าคนอื่นก็ด้วยการเจียโสตไปฟังพระธรรมเทศนาในลักษณะของการฟังและคิดตาม (ปถมนสิการ) จนในที่สุดก็บรรลุธรรมก่อนใคร ๆ ^{๙๖} นั้น ก็เป็นเหตุผลมาจากการรู้จักฟัง เมื่อฟังก็จะเกิดโยนิโสมนสิการและเกิดปัญญาขึ้นในที่สุด

สรุปได้ว่า การมีกัลยาณมิตรและการรู้จักรับฟังเสียงของผู้อื่นนั้น เป็นองค์ประกอบสำคัญของการที่จะก่อให้เกิดโยนิโสมนสิการ เมื่อมนุษย์มีปัญญาเผชิญกับปัญหาแล้วก็จะสามารถใช้โยนิโสมนสิการในการคิดหาอุบายหรือทางออกในการแก้ไขปัญหาได้ ซึ่งในกระบวนการของการเกิดโยนิโสมนสิการนั้น เราสามารถที่จะมองเห็นภาพรวมทั้งหมดได้จากแผนภูมิ ดังนี้

^{๙๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๕๔.

^{๙๖} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๘๖/๒๔๖-๒๔๗, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๘๖/๓๑๑-๓๑๔.

แผนภูมิที่ ๒.๔ แสดงกระบวนการเกิดขึ้นของโยนิโสมนสิการ ตามหลักของ พระพุทธศาสนาเถรวาท^{๙๗}

จากแผนภูมิดังกล่าวนี้นี้จะเห็นได้ว่า การมีกัลยาณมิตรที่ดีและการได้รับฟังเสียงของผู้อื่นนั้น เป็นองค์ประกอบที่สำคัญในภาคของการปฏิบัติที่เป็นรูปธรรมที่จะส่งผลให้เกิดโยนิโสมนสิการเป็นลำดับต่อไป โยนิโสมนสิการนั้น เป็นกระบวนการทางความคิด หรือที่เรียกว่า จินตามยปัญญา เป็นลักษณะของการใช้ปัญญาที่ยังไม่ปรากฏเป็นรูปธรรม เป็นเพียงขั้นตอนของการคิดพิจารณาใคร่ครวญไว้ในใจหรือไตร่ตรองเท่านั้น การคิดนั้นถือว่าเป็นสิ่งสำคัญ เพราะถ้าคิดถูก ก็จะส่งผลไปถึงการกระทำที่ถูกต้อง ถ้าเริ่มต้นความคิดผิด การกระทำก็จะผิดตามไปด้วย การคิดจะถูกเก็บไว้ในรูปแบบของปัญญา คือ ความรอบรู้หรือความฉลาดที่เรียกว่า กุศล หรือ โภคัลละ มีอยู่ ๓ ประการด้วยกันคือ

(๑) อายโกศล ความเป็นผู้ฉลาดในเหตุ หนทาง หรือวิธีการปฏิบัติ แห่งความเจริญ ความดี

(๒) อปายโกศล ความเป็นผู้ฉลาดในเหตุของความเสื่อม ความเสียหาย

(๓) อุบายโกศล ความเป็นผู้ฉลาดในเหตุแห่งความเจริญและความเสื่อม^{๙๘}

จากการศึกษาเรื่องโยนิโสมนสิการ ทำให้พบว่า การที่มนุษย์จะเกิดปัญญาหรือมีอุบายโกศลได้นั้นจำเป็นต้องอาศัยการคิดพิจารณาใคร่ครวญด้วยเหตุผลให้ถูกต้องเป็นเบื้องต้นเสียก่อน จึงจะสามารถเข้าถึงวิธีการแก้ไขปัญหาและบรรลุเป้าหมายที่ตนตั้งไว้ในเวลาต่อมาได้

๒.๒.๒.๒ เนกขัมมะหรือทุกขนิสสรณะ

นอกจากโยนิโสมนสิการซึ่งเป็นบ่อเกิดหรือที่มาของอุบายโกศลแล้วนั้น ที่มาของการเกิดขึ้นของอุบายโกศลในพระพุทธศาสนาเถรวาทที่จะต้องกล่าวถึงอีกประการหนึ่งนั่นก็คือ เนกขัมมะ หรือทุกขนิสสรณะ เนกขัมมะหรือทุกขนิสสรณะ หมายถึงการออกบวชหรือแนวทางของการหลุดพ้นจากความทุกข์ การเกิดขึ้นของพระพุทธศาสนานั้นเกิดขึ้นได้ ก็ด้วยการค้นพบแนวทางอันเป็นเครื่องสลัดออก^{๙๙} หรือถอนตนเองออกจากกิเลส เป็นสิ่งที่บุคคลผู้มีปัญญาและเห็นภัยของการขงตกอยู่ภายใต้การครอบงำของกิเลสอันเป็นสาเหตุให้ต้องเวียนว่ายอยู่ในวัฏฏสงสาร^{๑๐๐} จะพึงแสวงหาและ

^{๙๗} จัดทำโดย ผู้วิจัย.

^{๙๘} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๗๗๑/๕๐๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๗๑/๓๙๕-๓๙๖.

^{๙๙} อัง.ติก. (บาลี) ๒๐/๑๐๖/๒๕๓-๒๕๔, อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๐๖/๓๕๐, ส.นิ (บาลี) ๑๖/๑๗๔/๒๒๕-๒๒๖, ส.นิ (ไทย) ๑๖/๑๗๔/๒๗๙.

^{๑๐๐} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๔/๕, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔/๔.

ค้นพบหนทางพ้นทุกข์นั้นให้ได้ อุบายในทางแสวงหาช่องทางการหลุดพ้นจากความทุกข์หรือกิเลส นั้นมีอยู่ ๒ ประเภทด้วยกันคือ

(๑) อุบายที่เป็นไปในทางที่ผิด เช่น มิจฉาทิฏฐิ เมื่อมนุษย์ปฏิบัติตนตามแนวทางของอุบายประเภทนี้ ก็จะนำไปสู่เป้าหมายที่ผิดๆ พระพุทธศาสนาได้จัดกลุ่มของความคิดที่ผิดไว้ถึง ๖๒ กลุ่ม^{๑๐๑} และแบกแยกศึกษาเป็นกรณีอีก ๖ กลุ่ม ได้แก่ลัทธิครูทั้ง ๖ เมื่อมนุษย์ปฏิบัติตนตามแนวทางที่ผิดแล้ว ก็จะนำไปสู่เป้าหมายที่ผิด แม้จะเป็นการหลุดพ้น ก็เป็นการหลุดพ้นที่ผิด^{๑๐๒}

(๒) อุบายที่เป็นไปในทางที่เจริญ เช่น สัมมาทิฏฐิ อันหมายถึงวิธีการปฏิบัติที่จะนำไปสู่เป้าหมายที่ถูกต้อง พระพุทธองค์ทรงเน้นย้ำว่าแนวคำสอนของพระองค์จัดอยู่ในกลุ่มของอุบายวิธีเช่นนี้ มนุษย์เมื่อปฏิบัติตามอุบายวิธีนี้ ย่อมนำไปสู่การบรรลุเป้าหมายที่ตนมุ่งหวังเอาไว้ นั่นก็คือความสุขความเป็นอิสระจากการถูกรอบงำของโลกและสรรพสิ่งได้

ในอุบายทั้ง ๒ ประเภทนี้ หากมนุษย์ปฏิบัติตนไปตามแนวทางของมิจฉาทิฏฐิ ในข้อที่ ๑ ก็จะก่อให้เกิดความเสียหายกับตนเอง แต่หากปฏิบัติตนไปตามแนวทางของสัมมาทิฏฐิข้อที่ ๒ ก็จะสามารถแก้ไขปัญหาหรือความทุกข์ที่เกิดขึ้นกับตนได้

ในเรื่องของเนกขัมมะหรือทุกข์นิสสรณะนั้น เราสามารถพิจารณาถึงแนวทางการเกิดขึ้นของอุปายโกศลจากกรอบแนวคิดนี้ได้จากประวัติศาสตร์ของพระพุทธศาสนา เพราะพระพุทธองค์ก็ทรงดำเนินตามวิถีทางของการแสวงหาแนวทาง(อุบาย)ที่จะพ้นทุกข์ เช่นกัน เนื่องจากพระพุทธองค์ทรงพบว่า ชีวิตที่เป็นอยู่ภายใต้เงื่อนไข คือ การเกิด-แก่-เจ็บ-ตาย เป็นวิถีทางที่ยังไม่ใช่ทางหลุดพ้นและยังก่อให้เกิดทุกข์ ดังนั้น จึงทรงตั้งคำถามและค้นหาวិธีการหลุดพ้นด้วยการออกบวช (เนกขัมมะ) เพื่อใช้การบวชเป็นอุบายที่จะปฏิบัติให้สอดคล้องกับการดำเนินไปสู่เป้าหมายดังกล่าว และทรงใช้เวลาในการค้นหาอุบายที่ถูกต้องถึง ๖ ปี จึงสามารถค้นพบหลักการดังกล่าว และเมื่อทรงบรรลุความหลุดพ้นแล้ว ก็ทรงได้จัดแบ่งประเภทของอุบายในโลกนี้ออกเป็น ๓ ประเภท คือ

(๑) อุบายที่เป็นเหตุทำให้ตนเองลำบาก หมายถึง อุบายหรือวิธีการปฏิบัติที่ทำให้ปฏิบัติได้ยาก ซ้ำยังเป็นการทรมานตนเอง ไม่เอื้ออำนวยที่จะก่อให้เกิดความสงบอันจะนำไปสู่การหลุดพ้นได้ (อตตกิลมณานุโยค)

(๒) อุบายที่เป็นเหตุทำให้ตนเองตกอยู่ในความใคร่ความต้องการอันเป็นเหตุยึดเหนี่ยวจิตใจให้พัวพันอยู่กับโลกและนำไปสู่ความเจ็บปวดทุกข์ร้อนในที่สุด (กามสุขลลิกานุโยค)

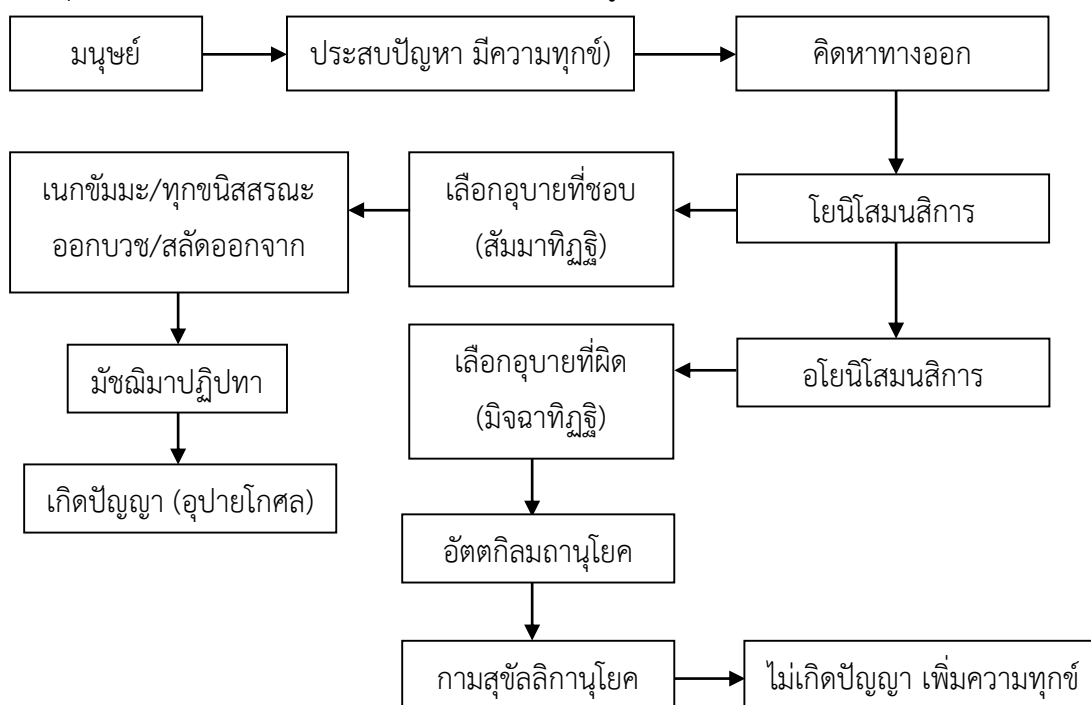
^{๑๐๑} ที.สี. (บาลี) ๙/๒๘/๑๒-๑๓, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๘/๑๑.

^{๑๐๒} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๓/๕, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓/๙.

(๓) อุบายที่เป็นเหตุให้เกิดความพอดีไม่เกี่ยวข้องหรือโอนเอนไปหาอุบายทั้ง ๒ ประการนั้น เป็นอุบายที่เหมาะสมสำหรับการปฏิบัติเพื่อให้บรรลุความหลุดพ้นได้ มัชฌิมาปฏิปทา)^{๑๐๓}

ในอุบายทั้ง ๓ ประการนั้น พระองค์ทรงเสนอว่าอุบายข้อ (๑) – (๒) เป็นอุบายที่ไม่ประกอบด้วยธรรมและมีใช้หนทางที่จะนำไปสู่เป้าหมายที่ถูกต้องได้ ส่วนข้อ (๓) ถือว่าเป็นอุบายที่ถูกต้องเหมาะสม ไม่หย่อนหรือตึงจนเกินไป มนุษย์สามารถที่จะปฏิบัติตามได้ไม่ยากลำบาก และสามารถเอื้ออำนวยต่อการบรรลุธรรมหรือความหลุดพ้นได้

ในกรอบของแนวความคิดเรื่องบ่อเกิดหรือที่มาของอุปายโกศลในทางเนกขัมมะหรือทุกขนิสสรณะนั้น เราสามารถพิจารณาได้จากแผนภูมิดังนี้

แผนภูมิที่ ๒.๕ แสดงถึงที่มาของอุปายโกศลในทางเนกขัมมะหรือทุกขนิสสรณะ^{๑๐๔}

สรุปได้ว่า บ่อเกิดของอุปายโกศลในแนวทางของเนกขัมมะหรือทุกขนิสสรณะนี้มีสาเหตุมาจากการที่มนุษย์ถูกความทุกข์บีบคั้นหรือเห็นภัยของการตกอยู่ภายใต้กองของความทุกข์คือการเกิด-แก่-เจ็บ-ตาย นั้นแล้วคิดหาหนทางที่จะออกจากความทุกข์นั้น โดยการเลือกเอาอุบายในทาง

^{๑๐๓} วิ.ม (บาลี) ๔/๑๓/๑๓-๑๔, วิ.ม (ไทย) ๔/๑๓/๒๐, ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๑/๓๖๗, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๓๖๗, ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๓๐/๓๕๘, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๒.

^{๑๐๔} จัดทำโดยผู้วิจัย.

ที่ชอบคือมีสมาธิปฏิบัติตามหลักทางสายกลางอันจัดอยู่ในหลักของสัมมาทิฐิการมีความเห็นที่ถูกต้อง จนนำไปสู่การเกิดปัญญาหรืออุบายโกศล ความเป็นผู้ฉลาดในการที่จะใช้อุบายที่ชอบเพื่อแก้ไขปัญหาให้บรรลุจุดประสงค์สูงสุดของตนได้

จากการที่ผู้วิจัยได้เสนอถึงที่มาหรือบ่อเกิดของอุบายโกศลในพระพุทธศาสนา เถรวาทนั้นจะพบว่า บ่อเกิดของอุบายโกศลนั้นสามารถพิจารณาได้ ๒ ประเด็น คือ

(๑) เกิดจากกระบวนการทางความคิดภายใน อุบายโกศลมีที่มาจากโยนิโสมนสิการ การคิดใคร่ครวญด้วยเหตุผล อันเป็นสาเหตุหลักที่ก่อให้เกิดปัญญาคือความรอบรู้ตามมา อันเป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลไปถึงการแก้ไขปัญหานั้นได้

(๒) เกิดจากการถูกกระตุ้นจากปัจจัยภายนอก ส่วนหนึ่งอุบายโกศลนั้นเกิดขึ้นจากการที่มนุษย์ถูกครอบงำจากความทุกข์แล้วมีความต้องการที่จะหลุดพ้นจากความทุกข์นั้น จึงคิดหาทางออกเพื่อความเป็นอิสระแก่ตนเอง ด้วยการมีอุบายโกศล ใช้สติปัญญาแก้ไขปัญหาดังกล่าว

๒.๓ ลักษณะของการใช้อุบายโกศล

ในพระพุทธศาสนาเถรวาทได้แบ่งประเภทของอุบายโกศล ไว้ ๒ ประเภทด้วยกัน ตามลักษณะของวัตถุประสงค์ในการแก้ไขปัญหานั้น หรือระดับสติปัญญาของมนุษย์ หรือตามลักษณะของเป้าหมายหรือความทุกข์ที่มนุษย์ต้องการจะแก้ไข ดังนี้

๒.๓.๑ อุบายโกศลในระดับชาวบ้านหรือระดับโลกิยะ

ในการแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้นโดยทั่วไปนั้น มนุษย์สามารถที่จะนำอุบายโกศลมาใช้ในการจัดการกับปัญหาเพื่อการดำเนินชีวิตต่อไปได้อย่างเป็นปกติสุข อุบายโกศลที่ถูกนำมาใช้นั้น สามารถแยกจุดประสงค์ออกเป็น ๔ อย่างด้วยกัน คือ

(๑) เพื่อปลดเปลื้องความทุกข์อันเกิดจากการถูกเบียดเบียนจากเพื่อนมนุษย์ด้วยกันหรือจากธรรมชาติ อันเป็นสาเหตุที่ทำให้มนุษย์ได้รับความเดือดร้อน

(๒) เพื่อเอาชนะกับอุปสรรคที่เกิดขึ้นจากความรู้หรือเกิดจากแรงบีบคั้นของสังคมและสิ่งแวดล้อมภายนอก เช่น การถูกทำร้ายจากผู้มีอำนาจ หรือผู้ที่ประสงค์ร้ายต่อตนเองและสังคม

(๓) เพื่อเป็นแนวทางในการปกครองผู้อื่น ทำให้ผู้ที่อยู่ใต้บังคับบัญชาเชื่อฟัง ดังปรากฏในชาดกหลาย ๆ เรื่องว่า พระราชาหรือผู้นำของสังคมจะต้องเป็นผู้ที่รู้จักใช้อุบายโกศลในการปกครองจึงจะสามารถยึดใจของประชาชนในแว่นแคว้นหรือสังคมได้

(๔) เพื่อใช้เป็นแนวทางในการศึกษาอบรมทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น เพราะในกระบวนการจัดการศึกษาหรือแนะนำสั่งสอนผู้อื่นนั้น จำเป็นต้องอาศัยเทคนิคและวิธีการ เพราะหากผู้สอนไม่มีหรือไม่รู้จักการใช้เทคนิคและวิธีการหรืออุบายโกศลที่ดีแล้ว การสอนนั้นก็จะไม่สำเร็จลงได้

ในเทคนิคหรือวิธีการสอนนี้พระองค์ทรงเป็นแบบอย่างของผู้ที่ใช้อุปายโกศลในการสอนได้อย่างเหมาะสมและถูกต้อง พระองค์ทรงนำรูปแบบการสอนมาใช้กับมนุษย์ที่แตกต่างกันตามระดับของสติปัญญา ถ้าเป็นชาวบ้านที่มีปัญญาน้อย พระองค์ก็จะทรงใช้วิธีการสอนหรืออุปายโกศลในด้านของบุคลาธิษฐาน คือการสอนตามลำดับเรียกว่า อนุปุปพิทกา โดยจะเล่าเรื่องต่างๆที่มีสัตว์ละครที่น่าสนใจจากเรื่องของการให้ทาน (ทานกถา) เรื่องการรักษาศีล (ศีลกถา) เรื่องการเกิดบนสวรรค์อันเนื่องมาจากการให้ทานและรักษาศีลนั้น (สัคคกถา) เรื่องโทษของการใช้ชีวิตเนื่องด้วยกามหรือชีวิตที่เป็นอยู่ในปัจจุบันเพื่อให้เห็นว่าการอยู่ครองเรือนนั้นเป็นทุกข์อย่างไร และท้ายสุดก็จะสอนในเรื่องของการออกบวชว่าเป็นแนวทางในการหลุดพ้นจากปัญหาที่เกิดขึ้นได้อย่างไร^{๑๐๕} โดยเรื่องราวต่างๆที่ทรงนำมาสอนนั้นทรงใช้อุปายโกศลด้วยการยกเอาตัวอย่างของบุคคลที่ปฏิบัติตามแนวทางนั้นหรือไม่ปฏิบัติตามเพื่อให้ผู้ฟังเห็นภาพอย่างชัดเจน และมีจิตโน้มเอียงไปในการปฏิบัติเพื่อให้หลุดพ้นตามสติปัญญาของตน โดยนัยของการนำอุปายโกศลไปใช้นี้ แม้บุคคลอื่นๆโดยทั่วไปก็สามารถที่จะประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ได้

สรุปได้ว่า การใช้อุปายโกศลในระดับของชาวบ้านหรือโลกิยะนั้น ก็เพื่อนำมาแก้ไขปัญหาระดับของชาวบ้านที่ยังเป็นอยู่ในโลกของการแสวงหาความสุขระดับต้นๆ เช่น การเอาตัวรอด การแสวงหาทรัพย์ การศึกษา การบริหารปกครองบ้านเมือง ดังนั้นมนุษย์ผู้มุ่งหวังความสุขในระดับของปุถุชนจำเป็นต้องมีอุปายโกศลในการแก้ไขปัญหามาตรึงๆเพื่อให้ตนเองและสังคมได้รับความสุขและประโยชน์ตามสมควรแก่ฐานะและความเป็นอยู่ของตน

๒.๓.๒ อุปายโกศลในระดับพระอริยบุคคลหรือระดับโลกุตตระ

การใช้อุปายโกศลในระดับของพระอริยบุคคลหรือระดับโลกุตตระนี้ เป็นการใช้อุปายโกศลของบุคคลผู้ที่มีความมุ่งหวังถึงประโยชน์สุขที่อยู่เหนือกว่าบุคคลในระดับชาวบ้านหรือระดับโลกิยะ โดยทั่วไป บุคคลผู้เป็นพระอริยะ คือบุคคลที่มีสติปัญญาที่สูงกว่า คือมีอุดมคติหรือความมุ่งหวังในการแสวงหาประโยชน์สุขที่ไม่ใช่แค่เพียงเรื่องของกามคุณ ๕ เท่านั้น แต่เป็นผู้ที่มีความต้องการแสวงหาความสุขที่ไม่เกี่ยวข้องด้วยอามิส^{๑๐๖} คือความสุขอันสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา อันได้แก่พระนิพพาน วิธีชีวิตของพระอริยบุคคล ย่อมมีความแตกต่างไปจากชาวบ้าน คือ เป็นผู้ไม่มีเรือน ไม่มีบุตรและภรรยา เป็นผู้ที่ตัดขาดจากความเกี่ยวเนื่องด้วยวิถีของชาวโลก แต่มุ่งไปสู่การปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นจากความทุกข์ (ทุกข์นิสสรณะ) ซึ่งจุดประสงค์ของการใช้อุปายโกศลเพื่อนำไปสู่การหลุดพ้นในระดับของโลกุตตระนั้น แบ่งเป็น ๓ ประเภทด้วยกันคือ

^{๑๐๕} วิมหา. (บาลี) ๕/๒๙๓/๗๒-๗๓, วิมหา. (ไทย) ๕/๒๙๓/๑๑๔.

^{๑๐๖} อง.ทุก. (บาลี) ๒๐/๖๙/๗๗, อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๖๙/๑๐๓.

(๑) เพื่อความรอบรู้ในเรื่องของกิเลส ว่าอะไรคือกิเลส คือมิจฉาทิฏฐิ หรือเป็นสิ่งที่เป็น บ่วงแห่งมารตามความเป็นจริง รู้ว่าอะไรคือโทษของกิเลส เป็นต้น ซึ่งความรอบรู้นี้เรียกว่า รอบรู้ใน อุบายที่เป็นไปในทางเสื่อม (อปายโกศล)

(๒) เพื่อความรอบรู้ในการละกิเลสว่า การละกิเลส สร้างสัมมาทิฏฐินั้นจะอย่างไร อะไรคือวิธีแห่งการสลัดออกจากกิเลส อะไรคือวิธีที่จะทำให้ความเจริญเกิดขึ้น เป็นต้น ซึ่งความรอบรู้นี้เรียกว่า รอบรู้ในทางเจริญ (อายโกศล)

(๓) เพื่อความรอบรู้ทั้งในด้านของการปฏิบัติแล้วนำไปสู่ความเสื่อมและความเจริญ แล้ว นำความรอบรู้ทั้ง ๒ ด้านนั้นมาวิเคราะห์เปรียบเทียบหรือใคร่ครวญโดยแยบคายคือการพิจารณาให้ เห็นแนวทางที่เหมาะสมกับการแก้ไขปัญหาหรือการที่จะเอาชนะกิเลสได้^{๑๐๗} เมื่อได้คำตอบหรือ ข้อสรุปแล้วก็ลงมือปฏิบัติเพื่อสามารถบรรลุคือการเอาชนะกิเลสให้ได้ ซึ่งความรอบรู้นี้เรียกว่า (อูปายโกศล) พระพุทธองค์ทรงเน้นย้ำว่า บุคคลผู้มีอูปายโกศลจะต้องมีความรอบรู้ในเรื่องต่างๆ ดังนี้คือ

(๑) รู้ลักษณะที่เป็นคุณ

(๒) รู้ลักษณะที่เป็นโทษ

(๓) รู้เหตุเกิดเหตุดับ

(๔) รู้วิธีปฏิบัติเพื่อให้หลุดพ้นหรืออยู่เหนือคุณและโทษเหล่านั้นนั่นเอง

ในเรื่องของการใช้อูปายโกศลเพื่อการเอาชนะหรือหลุดพ้นจากกิเลสเหล่านั้น พระพุทธองค์ ทรงชี้แนะให้เห็นถึงที่มาของปัญหาในการที่มนุษย์ถูกกิเลสครอบงำและวิธีการเอาชนะกิเลสไว้ดังนี้

การที่มนุษย์ถูกกิเลสครอบงำมาจากสาเหตุ ๓ ประการ คือ (๑) ไม่รู้ถึงความเกิดและความดับของกามทั้งหลาย ของรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ หรือที่เรียกว่า ชันธ ๕ ตามความเป็นจริง (๒) ไม่รู้ความเป็นคุณเป็นโทษของกามและชันธ ๕ เป็นต้น ตามความเป็นจริง (๓) ไม่รู้ อุบายเป็นเครื่องสลัดออกไปจากกามหรือชันธ ๕ เป็นต้น ตามความเป็นจริง^{๑๐๘}

แนวทางของการใช้อูปายโกศลเพื่อการกำจัดหรือเอาชนะกิเลสเหล่านั้น มี ๓ ประการคือ (๑) รู้ความเกิดดับของกามและชันธ ๕ เป็นต้น (๒) รู้คุณและโทษของกามและชันธ ๕ เป็นต้น (๓) รู้อุบายเป็นเครื่องสลัดออก หรือวิธีการแก้ไขปัญห (ทุกข์) คือการละกิเลส มีกามและชันธ ๕ เป็นต้น ตามความเป็นจริง

ในกระบวนการของการแก้ไขปัญหของชีวิตในระดับโลกุตระนั้น อูปายโกศลนับว่าเป็น เครื่องมือสำคัญประการหนึ่ง ที่บุคคลผู้ปรารถนาหรือต้องการความหลุดพ้นแล้วพบกับความสุขอัน

^{๑๐๗} วิสุทธิ (ไทย) ๓/๑๑.

^{๑๐๘} วจ.ติก. (บาลี) ๒๐/๑๐๖/๒๕๓-๒๕๔, วจ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๐๖/๓๕๐.

การบรรพชาหรืออุปสมบทนั้น ย่อมเป็นเครื่องสะท้อนถึงวิถีชีวิตที่เรียบง่ายไม่มีภาระเหมือนชาวโลก ทำให้ง่ายต่อการปฏิบัติเพื่อให้บรรลุธรรมขั้นสูงสุด

(๒) อุปายโกศลในด้านการปฏิบัติ เพื่อให้การปฏิบัติบรรลุถึงความสุขอันเกษม ผู้มีอุปายโกศล จำเป็นต้องเข้าใจวิธีการในการปฏิบัติเพื่อให้บรรลุถึงเป้าหมายที่ตนได้ตั้งไว้ นั่นก็คือ (๑) สมถกัมมัฏฐาน (๒) วิปัสสนากัมมัฏฐาน ซึ่งเป็นรูปแบบที่จะเป็นนำไปสู่การบรรลุพระนิพพาน อันพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า กัมมัฏฐานทั้งสองประการนี้ เป็นอุปายโกศลที่จะทำให้จิตเกิดเป็นสมาธิ และก่อให้เกิดปัญญาได้

(๓) อุปายโกศลขั้นสูงสุด เพื่อที่บุคคลผู้มีความปรารถนาที่จะเอาชนะกิเลสให้ได้ จะบรรลุถึงเป้าหมายอันสูงสุดของตน หลักธรรม อันได้แก่ สติปัญญา และ ความไม่ประมาท เป็นต้น นับว่าเป็นอุปายโกศลอย่างหนึ่ง ที่จะเป็นเครื่องมือสำหรับการนำไปใช้ในภาคของการปฏิบัติ ผู้ที่ปฏิบัติธรรม จำเป็นต้องมีสติปัญญา คือ อุปายโกศล เป็นหลัก เพื่อแยกแยะวินิจฉัยหรือค้นหาข้อธรรมที่เหมาะสมกับตนในการนำไปใช้ การนำหลักธรรมไปใช้จำเป็นต้องมีอุปายโกศลคือการเลือกเฟ้นให้เหมาะสมกับจริตของผู้ปฏิบัติ จึงจะก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุด

สรุปได้ว่า อุปายโกศลในระดับโลกุตระนั้น เป็นเครื่องมือสำหรับการเอาชนะกิเลสโดยตรงอุปายโกศลที่สำคัญในการเอาชนะกิเลสนั้นก็คือ สมถและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ซึ่งพระพุทธองค์ทรงเสนอว่า เป็นอุปายโกศลที่จะทำให้จิตใจสงบและสามารถพิจารณาโลกได้อย่างแจ่มแจ้งตามความเป็นจริงจนนำไปสู่การปล่อยวางและหลุดพ้นจากกิเลสได้^{๑๑๑} โดยการใช้สมถวิปัสสนากัมมัฏฐานเป็นพื้นฐานนี้ ย่อมจะเป็นอุปายโกศลที่สำคัญที่จะทำให้มนุษย์สามารถใช้สติปัญญาใคร่ครวญหลักทฤษฎีหรือหลักธรรมที่พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนหรือเกิดในระหว่างการปฏิบัติธรรมนั้นได้ว่า ธรรมใดควรเจริญ หรือการวิจัยแยกแยะหลักธรรมที่ละเอียดลึกซึ้งนั้นมาประยุกต์ให้สอดคล้องกับจริตหรือความต้องการของตน ทำให้เกิดความง่ายในการเข้าถึงเป้าหมายสูงสุดของการปฏิบัติธรรมได้

๒.๔. คุณสมบัติของผู้มีอุปายโกศล

ในบทนี้ ผู้ศึกษาจะได้กล่าวถึงคุณสมบัติของผู้มีอุปายโกศล ที่ถือว่าเป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งที่ส่งผลต่อความสำเร็จในการแก้ไขปัญหา คุณสมบัติของผู้มีอุปายโกศลนั้น สามารถแบ่งออกเป็นส่วนใหญ่ใหญ่ได้ ๒ ส่วน คือ คุณสมบัติภายในอย่างหนึ่ง คุณสมบัติภายนอกอย่างหนึ่ง มีรายละเอียดดังนี้

^{๑๑๑} อภ.ติก. (บาลี) ๒๐/๓๒/๑๒๗-๑๒๘, อภ.ติก. (ไทย) ๒๐/๓๒/๗๖.

๒.๔.๑ คุณสมบัติภายใน

ผู้ที่จะสามารถใช้อุปายโกศลได้นั้น จำเป็นต้องมีคุณสมบัติภายในเป็นสำคัญ คุณสมบัตินี้ภายในนั้นมีอยู่หลายประการด้วย ดังนั้นผู้วิจัยจะได้จำแนกคุณสมบัติภายในต่างๆ ที่สำคัญต่อบุคคลผู้มีอุปายโกศล ดังนี้

(๑) มีปัญญา คำว่า “ปัญญา” มาจาก ป. แปลว่า ทัว, รอบ ญา ธาตุ แปลว่า ความรู้ เมื่อรวมกันเป็น ปัญญา จึงแปลว่า ความรู้หรือความรอบรู้ ปรีชาญาณ หยั่งรู้เหตุผล ความรู้เข้าใจชัดเจน ความรู้เข้าใจแยกแยะ ได้ในเหตุ ผล ดีชั่ว คุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ เป็นต้น และรู้ที่จะจัดแจงจัดการ เป็นต้น^{๑๑๒} ซึ่งลักษณะของปัญญานี้จะสามารถทำให้มนุษย์แก้ไขปัญหาก็ได้เรียกว่า ปัญญา วิมุตติ^{๑๑๓} หากว่ามนุษย์มีความถึงพร้อมด้วยปัญญาหรือปัญญาสัมปทา^{๑๑๔} อันได้แก่ ความเพียบพร้อมไปด้วยความรู้ในเรื่องต่างๆ ๓ ประการ ดังนี้

๑) ความรอบรู้ในเรื่องที่เป็นไปในฝ่ายเจริญ, ข้อปฏิบัติที่จะแก้ไขปัญหาก็ได้ หรือสร้างความเจริญให้กับชีวิตได้ อายโกศล

๒) ความรอบรู้ในเรื่องที่เป็นไปในฝ่ายเสื่อม, ข้อปฏิบัติที่จะไปสู่การแก้ไขปัญหาก็ได้ ไม่ถูกต้องเป็นการแก้ไขปัญหาก็ผิด หรือก่อให้เกิดความล้มเหลวในการแก้ไขปัญหาก็ได้ เรียกว่า อุปายโกศล

๓) ความรอบรู้ในวิธีปฏิบัติที่จะสามารถแก้ไขปัญหาโดยการเปรียบเทียบและเลือกเฟ้นจากความรอบรู้ทั้ง ๒ ประการข้างต้น หรือความรอบรู้ในข้อปฏิบัติทั้ง ๒ ฝ่าย คือ ทั้งฝ่ายเจริญและฝ่ายเสื่อมนั้นจนสามารถนำมาเป็นข้อสรุปในการแก้ไขปัญหาก็ได้^{๑๑๕}

ปัญญาของบุคคลผู้ที่ได้ชื่อว่ามียุบายโกศลหรือสามารถที่จะใช้อุปายโกศลได้นั้น สามารถอนุโลมตามทศพลญาณ ๑๐ ประการ^{๑๑๖} ของพระพุทธองค์ได้ดังนี้

๑) มีฐานานุฐานญาณ คือ มีปรีชาหยั่งรู้ฐานะและฐานะ รู้กฎธรรมชาติเกี่ยวกับขอบเขตและขีดขั้นของสังคมทั้งหลายว่าอะไรเป็นไปได้ อะไรเป็นไปไม่ได้และแค่ไหนเพียงไร โดยเฉพาะในแง่ความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผล และกฎเกณฑ์ทางจริยธรรมเกี่ยวกับวิสัยของบุคคลที่จะได้รับผลกรรมที่ดีและชั่วต่าง ๆ กัน

^{๑๑๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๓๖.

^{๑๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๖.

^{๑๑๔} อ่างแล้ว.

^{๑๑๕} วิสุทธิ (ไทย) ๓/๑๑.

^{๑๑๖} ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์,

๒) มีกรรมวิปากญาณ คือ มีปรีชาหยั่งรู้วิบากของกรรม สามารถกำหนดแยกการให้ผลอย่างสลับซับซ้อนระหว่างกรรมดีและกรรมชั่ว ที่สัมพันธ์กับปัจจัยแวดล้อมต่างๆ มองเห็นรายละเอียดและความสัมพันธ์ภายในกระบวนการก่อผลของกรรมอย่างชัดเจน

๓) มีสัมพัทธคามินีปฎิพาญาณ ได้แก่ มีปรีชาหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่ภูมิทั้งหลายทั้งปวง^{๑๑๗}

๔) มีนानาธาตุญาณ คือ มีปรีชาหยั่งรู้สภาวะของโลกอันประกอบด้วยธาตุหลายชนิด^{๑๑๘} ที่แตกต่างกันเป็นอเนก รู้สภาวะของธรรมชาติทั้งฝ่ายอุปาตินนกลังขาร เช่นในเรื่องชีวิต ก็ทราบองค์ประกอบต่างๆ สภาวะขององค์ประกอบเหล่านั้น พร้อมทั้งหน้าที่ของมัน เช่น การปฏิบัติหน้าที่ของขันธ์ อายตนะ และธาตุต่างๆ ในกระบวนการรับรู้ เป็นต้น และรู้เหตุแห่งความแตกต่างของสิ่งทั้งหลายเหล่านั้น

๕) มีนानาธิมุตติกญาณ คือ มีปรีชาหยั่งรู้ธัมมัตติ คืออหยาศัยความโน้มเอียงแนวความสนใจ เป็นต้น ของสัตว์ทั้งหลายที่เป็นไปต่างๆ กัน

๖) มีอินทริยโปรปริยญาณ คือ มีปรีชาหยั่งรู้ความยิ่งหย่อนแห่งอินทริยของสัตว์ทั้งหลายรู้ว่าสัตว์นั้นๆ มีแนวความคิด ความรู้ มีความเข้าใจ แคไหนเพียงใด ก็เลสมากก็เลสน้อย มีอินทริยอ่อนหรือแก่กล้า สอนง่ายสอนยาก มีความพร้อมที่จะเข้าสู่การตรัสรู้หรือไม่

๗) มีฌานาภิสังกิลเลสาทิญาณ คือ มีปรีชาหยั่งรู้เหตุที่จะทำให้ฌาน สมาธิ วิโมกข์และสมาบัติ^{๑๑๙} เสื่อม หรือ เจริญ คล่องแคล่วจัดเจน หรือก้าวหน้ายิ่งขึ้นไป^{๑๒๐} กล่าวคือ รู้ปัจจัยต่างๆ ที่จะเป็นอุปสัคชัตตขวางหรือส่งเสริมเพิ่มพูน ผลสำเร็จของการเรียนรู้และการฝึกอบรมในระดับต่างๆ

๘) มีปุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือ มีปรีชาหยั่งรู้ระลึกชาติภพในหนหลังได้ หมายถึงรู้ถึงประวัติพื้นเพเดิมและประสบการณ์ในอดีตของผู้เรียน

^{๑๑๗} ภูมิทั้งปวง ในที่นี้ หมายถึง คติที่ควรไป (สุคติ) และคติที่ไม่ควรไป (ทุคติ) หรือปรีชาหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่บรรลุประโยชน์ทั้งปวง (จะเห็นทฎฐธัมมิกัตถะ หรือ สัมปรายิกัตถะ หรือ ปรมัตถะก็ตาม) รู้ว่าเมื่อต้องการเข้าสู่จุดหมายใด จะต้องทำอะไรบ้าง มีรายละเอียดวิธีปฏิบัติอย่างไร, ดูรายละเอียดใน ม.ม.อ. (บาลี) ๑๒/๑๔๘/๓๕๐, อ.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๒๑/๓๒๘.

^{๑๑๘} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑๘๕/๑๐๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๕/๑๔๗, ม.ม.อ. (บาลี) ๑๒/๑๔๘/๓๕๐, อ.ทสก.อ. (บาลี) ๑/๕๗๗/๔๗๓, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๕๑๗/๑๒๙.

^{๑๑๙} ในคำว่า “ฌาน สมาธิ วิโมกข์ และสมาบัติ” นี้ ฌาน หมายถึง ฌาน ๔ คือ สมาธิ หมายถึง สมาธิ ๓ ระดับ คือ สวิตักกวิจาร์สมาธิ (สมาธิที่มีวิตกวิจาร์) อวิตักกวิจาร์สมาธิ (สมาธิที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจาร์) อวิตักกวิจาร์สมาธิ (สมาธิที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจาร์) วิโมกข์ หมายถึง วิโมกข์ ๘ สมาบัติ หมายถึง อนุปปพพสมาบัติ ๙ คือ รูปฌาน ๔ และสัญญาเวทิตนโรธ, ดูรายละเอียดใน อ.ทสก.อ. (ไทย) ๒๓/๓๒/๔๙๕.

^{๑๒๐} ม.ม.อ. (บาลี) ๑๒/๑๔๘/๓๕๑, อ.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๒๑/๓๒๙, อ.ทสก.ฎีกา. (บาลี) ๓/๒๑/๓๙๒.

๙) จตุปาทญาณ คือ มีปรีชาหยั่งรู้จิตและอุปนิสัยของสัตว์ทั้งหลายอันเป็นไปตามกรรม หมายความว่า ผู้มีอุปายโกศลสามารถพิจารณาสังเกตดูผู้ฟังในขณะที่เขามีบทบาทอยู่ในชีวิตจริง ภายในกลุ่มชนหรือสังคม สามารถรู้เท่าทันและเข้าใจพฤติกรรมต่างๆ ที่เขาแสดงออกในขณะนั้นๆ ว่าเป็นผู้มีปัญญาหรือไม่อย่างไร มองเห็นสาเหตุของปัญหานั้นและพร้อมที่จะเข้าไปแก้ไขได้ทันที

๑๐) อาสวกขยญาณ คือปรีชาหยั่งรู้ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย^{๑๒๑} หมายความว่า รู้ชัดเข้าใจแจ่มแจ้งและแน่วแน่ใจว่าผลสัมฤทธิ์ที่เป็นจุดหมายนั้น คืออะไรเป็นอย่างไร และสามารถกระทำผลสัมฤทธิ์นั้นให้เกิดได้จริงด้วย

ปัญญาหรือความรู้ที่เรียกว่าวิชาหรือญาณในเรื่องต่างๆ ตามหลักของทศพลญาณทั้ง ๑๐ ประการนี้ นับว่าเป็นคุณสมบัติสำคัญอย่างหนึ่งของผู้ที่มีและใช้อุปายโกศลเพราะเป็นเครื่องมือหรืออุปกรณ์ในการตรวจดูอุปนิสัยสันดานความแตกต่างของบุคคลแต่ละประเภท^{๑๒๒} อันจะส่งผลให้การแก้ไขปัญหาทั้งของตนเองและสังคมให้ประสบผลสำเร็จตามที่ตนมุ่งหมายอย่างแท้จริง

นอกจากปัญญาหรือความรู้ในเรื่องต่างๆ ๑๐ ประการ ดังที่ผู้วิจัยได้นำเสนอแล้วนั้น ยังมีปัญญาอีกประเภทหนึ่งคือปัญญาที่เกิดจากความแตกฉานหรือชำนาญในเรื่องต่างๆ ซึ่งมีอยู่ด้วยกัน ๔ ประการ คือ

อรรถปฏิสัมภินา หมายถึง ปัญญาที่แตกฉานในเนื้อความ สามารถอธิบายแยกแยะความหมายของเรื่องออกไปได้โดยพิสดาร

ธัมมปฏิสัมภินา หมายถึง ปัญญาที่แตกฉานในหลักการ สามารถจับใจความคำอธิบายโดยพิสดาร มาตั้งเป็นกระทำหรือหัวข้อได้

นิรุตติปฏิสัมภินา หมายถึง ปัญญาแตกฉานในภาษา รู้ภาษาต่างๆ และรู้จักใช้ถ้อยคำชี้แจงแสดงอรรถและธรรมให้คนอื่นเข้าใจและเห็นตามได้

ปฏิภาณปฏิสัมภินา หมายถึงปัญญาแตกฉานในความคิดทันการ คือ มีไหวพริบ สามารถเข้าใจคิดเหตุผลและสามารถโต้ตอบได้เหมาะสมทันการ^{๑๒๓}

ปฏิสัมภินาทั้ง ๔ ประการนี้ เป็นสิ่งที่สำคัญอย่างหนึ่งในกระบวนการแก้ไขปัญหาทั้งที่เกิดขึ้นแก่ตนเองและผู้อื่น ผู้มีอุปายโกศล จำเป็นที่จะต้องเข้าใจปัญหาที่เกิดขึ้นแก่ตนและสังคมเป็นอย่างดี สามารถที่จะค้นพบแล้วบอกวิธีการในการแก้ไขปัญหาให้ผู้อื่นเข้าใจได้ มีความชำนาญในการ

^{๑๒๑} ที.สี. (บาลี) ๙/๒๔๔-๒๔๙/๘๑-๘๕, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๔-๒๔๙/๘๑-๘๕, อง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๒๑/๒๖-๒๙, อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๑/๔๓-๔๗, ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑๒๙/๑๔๙.

^{๑๒๒} พร รัตนสุวรรณ, **อภิญา เล่ม ๑**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๒๘), หน้า ๑๒-๒๓๔.

^{๑๒๓} อง.จตุกก (บาลี) ๒๑/๑๗๒/๑๘๓-๑๘๔, อง.จตุกก (ไทย) ๒๑/๑๗๒/๑๘๓-๑๘๔, ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๑๐/๑๒๓, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑๐/๑๗๐, อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๗๑๘/๓๕๙, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๑๘/๔๕๙.

อ้างเหตุผลโต้ตอบ เพราะฉะนั้น ปฏิสัมพันธ์เหล่านี้ ผู้ที่อุปายโกศล จะต้องมีความตระหนักในการฝึกหัดตนตามหลักธรรมเหล่านี้อย่างเคร่งครัด เพื่อเป็นประโยชน์ในการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้อย่างทันถ่วงที

(๒) มีความบริสุทธิ์ นอกจากปัญญาอันเป็นคุณสมบัติสำคัญของบุคคลผู้มีหรือใช้อุปายโกศลแล้ว บุคคลผู้มีอุปายโกศลจำเป็นต้องมีความบริสุทธิ์ ซึ่งความบริสุทธิ์ในที่นี้นั้น หมายถึง ความหมดจด ๓ ประการ คือ (๑) กายสุจริต ประพฤติชอบด้วยกาย (๒) วาจาสุจริต ประพฤติชอบด้วยวาจา (๓) มโนสุจริต ประพฤติชอบด้วยใจ^{๑๒๔} ความบริสุทธิ์นี้ว่าคุณสมบัติอย่างหนึ่งของบุคคลผู้มีอุปายโกศล และต้องการจะใช้อุปายโกศลนั้น เพื่อการแก้ไขปัญหา หรือช่วยเหลือบุคคลอื่น การประพฤติตนเป็นแบบอย่างที่ดี หรือการมีตนที่บริสุทธิ์ เป็นเบื้องต้น ย่อมจะเป็นเครื่องอำนวยให้การใช้อุปายโกศลนั้น ประสบผลสำเร็จได้อย่างที่ตนปรารถนา เพราะบุคคลที่จะสามารถช่วยเหลือสังคมหรือบุคคลอื่นได้นั้น จำเป็นต้องเป็นมีความประพฤติหรือการปฏิบัติที่เป็นที่ยอมรับของบุคคลอื่นเสียก่อน ในเรื่องของความบริสุทธิ์นั้น เราสามารถที่จะมองเห็นได้จากตัวอย่างการประพฤติตนของพระพุทธองค์ พระองค์ได้ชื่อว่าเป็นที่ยอมรับนับถือเลื่อมใสและศรัทธาจากบุคคลที่พระองค์ทรงให้การช่วยเหลือความบริสุทธิ์ของพระองค์นั้น

ก. ทรงบริสุทธิ์หลุดพ้นจากอาสวะกิเลสทั้งปวง ไม่กระทำความชั่วทางกายวาจา และใจ ไม่มีเหตุที่ใครจะยกขึ้นตำหนิได้

ข. ทรงทำได้อย่างที่สอน คือ พระองค์ทรงสอนผู้อื่นอย่างไร ก็ทรงประพฤติพระองค์อย่างนั้น

ค. ทรงมีความบริสุทธิ์พระทัยในการสอน ทรงมุ่งประโยชน์แก่ผู้รับอย่างเดียว ไม่ได้มุ่งอามิสตอบแทนใดๆ

ความบริสุทธิ์เหล่านี้ แสดงให้เห็นว่า พระพุทธองค์ ทรงมีความบริสุทธิ์ทางกาย วาจา และทางใจ และทรงมีศีลบริสุทธิ์ มีสมาธิบริสุทธิ์ และมีปัญญาที่บริสุทธิ์ ไม่มีความกังวลที่จะให้เหล่าสาวกพากันรักษา และพร้อมที่จะให้คนอื่นที่มีความสงสัยตรวจสอบได้ทุกเวลา

ดังนั้นเราจะเห็นได้ว่า ความบริสุทธิ์นี้เป็นพื้นฐานสำคัญของการใช้อุปายโกศลเพื่อแก้ไขปัญหาของตนเองและการช่วยเหลือผู้อื่น หากปราศจากคุณสมบัติข้อนี้แล้ว อุปายโกศลก็ไม่สามารถที่จะให้ผลเป็นรูปธรรมในด้านของการลงมือปฏิบัติหรือใช้จริงได้

(๓) มีความกรุณา บุคคลผู้มีอุปายโกศล จำเป็นต้องมีคุณสมบัติข้อนี้ คือต้องมีความกรุณาอยู่ในจิตใจ ในการแก้ไขปัญหาส่วนตัวนั้น ผู้ที่มีอุปายโกศลอาจไม่จำเป็นต้องมีความกรุณาก็ได้ เพราะลำพังแค่เพียงปัญญากับความบริสุทธิ์ ก็นับว่าเพียงพอสำหรับการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นกับตนเอง

^{๑๒๔} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๐๕/๑๙๓, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๐๖.

แต่สำหรับบุคคลผู้มีอุปายโกศล และมุ่งหวังที่จะช่วยเหลือบุคคลอื่น จำเป็นต้องมีความกรุณาเป็นเครื่องประกอบ เพราะความกรุณาจะเสมือนแรงกระตุ้น ให้บุคคลผู้นั้นมองถึงความสำคัญในการช่วยเหลือบุคคลอื่นหรืออยากที่ยื่นมือเข้าช่วยเหลือบุคคลอื่น ที่กำลังประสบกับปัญหา

สรุปได้ว่า ในเรื่องของบุคคลผู้มีอุปายโกศลและประกอบด้วยความกรุณานี้ เราสามารถมองได้จากตัวอย่างของพระพุทธองค์ พระพุทธองค์ทรงมีพระกรุณาธิคุณ จึงเสด็จออกประกาศพระศาสนา โปรดสรรพสัตว์ ทำพระคุณ ๒ อย่างแรก (ปัญญากับความบริสุทธิ์) ให้ปรากฏและเป็นประโยชน์แก่ชาวโลกอย่างแท้จริง เสด็จไปช่วยเหลือแนะนำสั่งสอนมนุษย์ทั้งที่เป็นกลุ่มชนและรายบุคคล โดยไม่เห็นแก่ความเหนื่อยยากลำบาก พระมหากรุณาธิคุณเหล่านี้ พึงเห็นได้จากคำสรรเสริญและคุณธรรมอื่นๆที่แสดงออก^{๑๒๕}

๒.๔.๒ คุณสมบัติภายนอก

นอกจากคุณสมบัติภายในที่เป็นองค์ประกอบสำคัญของบุคคลผู้มีอุปายโกศลแล้ว คุณลักษณะภายนอกก็มีส่วนสำคัญในการเกื้อหนุนให้การใช้อุปายโกศลเพื่อการช่วยเหลือบุคคลอื่นประสบผลสำเร็จ คุณสมบัติภายนอกที่บุคคลผู้มีอุปายโกศลจำเป็นต้องมีนั้นอาจแบ่งออกได้เป็น ๒ ประการคือ

(๑) มีวาจาที่สุภาพสละสลวย ไม่มีโทษ ประกอบด้วยคุณลักษณะ ๘ ประการ^{๑๒๖} คือ แจ่มใส ๑ ชัดเจน ๑ นุ่มนวล ๑ ชวนฟัง ๑ กลมกล่อม ๑ ไม่พรวด ๑ ชี้แจง ๑ กังวาน ๑ เราสามารถพิจารณาหลักเกณฑ์ของการใช้คำพูดที่ถูกต้องเหมาะสมได้ตามพุทธพจน์ที่มีปรากฏดังนี้ว่า

“...ราชกุมาร ตถาคตก็อย่างนั้นเหมือนกัน รู้วาจาที่ไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และวาจานั้นไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่น ตถาคตไม่กล่าววาจานั้น อนึ่ง ตถาคตรู้วาจาที่จริง ที่แท้ แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และวาจานั้นไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่น ตถาคตไม่กล่าววาจานั้น ตถาคตรู้วาจาที่จริง ที่แท้ และประกอบด้วยประโยชน์ แต่วาจานั้นไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่น ในข้อนั้น ตถาคตรู้กาลที่จะกล่าววาจานั้น ตถาคตรู้วาจาที่ไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่วาจานั้นเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจของคนอื่น ตถาคตไม่กล่าววาจานั้น อนึ่ง ตถาคตรู้วาจาที่จริง ที่แท้

^{๑๒๕} พระมหาสุพัฒน์ กลยาณธมโม (ศรีชมชื่น), “พระพุทธเจ้า : บทบาทและหน้าที่ในฐานะพระบรมครู”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๔๐ - ๔๘.

^{๑๒๖} ดุราลละเอียดยใน ที.มหา. (ไทย) ๑๐/๓๐๒/๒๓๕.

ที่ประกอบด้วยประโยชน์ และวาจานั้นเป็นที่รัก เป็นที่พอใจของคนอื่น ในข้อนี้ ตถาคตรู้
กาลที่จะกล่าววาจานั้น...”^{๑๒๗}

ในลักษณะของบุคคลผู้มีอุปายโกศลและรู้จักใช้คำพูดในการแก้ไขปัญหานั้น
เราสามารถพิจารณาได้ตามตารางดังต่อไปนี้

ชนิดคำพูด	เป็นประโยชน์	ไม่เป็นประโยชน์	คนทั่วไปชอบ	คนทั่วไปไม่ชอบ	บทสรุป
๑. เท็จ	-	✓	-	✓	ไม่กล่าวคำนั้น
๒. จริง	-	✓	-	✓	ไม่กล่าวคำนั้น
๓. จริง	✓	-	-	✓	รู้เวลาที่จะกล่าว
๔. เท็จ	-	✓	✓	-	ไม่กล่าวคำนั้น
๕. จริง	-	✓	✓	-	ไม่กล่าวคำนั้น
๖. จริง	✓	-	✓	-	รู้เวลาที่จะกล่าว

ตารางที่ ๒.๗ แสดงถึงลักษณะของผู้มีอุปายโกศลในการใช้คำพูดในการแก้ไขปัญหา^{๑๒๘}

จากตารางข้างต้นนี้ เราจะเห็นได้ว่า การใช้คำพูดนั้น บุคคลผู้มีอุปายโกศลจำเป็นต้องคำนึงถึงผลที่จะเกิดขึ้นและองค์ประกอบต่างๆ ที่ใกล้เคียงด้วย เช่นต้องรู้ว่า เมื่อกล่าววาจาใดไปแล้ว วาจานั้นจะเป็นที่พอใจของคนอื่นหรือไม่ หรือคนอื่นจะได้รับประโยชน์จากวาจาเช่นนั้นหรือไม่อย่างไร แม้วาจานั้นจะเป็นประโยชน์ แต่หากคนไม่ชอบ ผู้มีอุปายโกศลก็ต้องรู้จักกาลเวลาที่จะกล่าววาจาเช่นนั้น เพื่อให้การใช้วาจานั้น สามารถเกิดผลที่เป็นประโยชน์แก่ผู้ฟังได้

(๒) มีอากัปกิริยามารยาทที่ดีงาม เป็นที่ยอมรับของสังคม คือ รู้ว่าในสังคมนั้น มีธรรมเนียมการปฏิบัติต่อกันอย่างไร และจะต้องประพฤติตนเช่นไร ให้เป็นที่ยอมรับของคนในสังคม การมีกิริยามารยาทที่ดีงาม ถือว่าเป็นสิ่งสำคัญประการหนึ่ง ที่ผู้มีอุปายโกศลจะต้องรู้จักและทำความเข้าใจให้เหมาะสม เพราะการมีกิริยามารยาทที่ดีงาม ย่อมเป็นบ่อเกิดของความสามัคคี ศรัทธาจากผู้พบเห็น ผู้กิริยามารยาทที่ดีงาม ย่อมจะเป็นที่ยอมรับของสังคม

^{๑๒๗} ม.มู (บาลี) ๑๓/๘๖/๖๓-๖๔, ม.มู (ไทย) ๑๓/๘๖/๘๗-๘๘.

^{๑๒๘} จัดทำโดย อธิเทพ ผาธา ดร.

สรุปได้ว่า ในเรื่องของบุคคลผู้มีคุณสมบัติภายนอกที่เอื้ออำนวยต่อการใช้อุปายโกศลนั้น ดูได้จากกรณีของพระวักกิลิที่ได้เห็นพระบุคคลิกหรือพระรูปลักษณะของพระพุทธองค์ ยังไม่ได้ฟังธรรมก็เกิดความเลื่อมใส^{๑๒๙} ดังนั้นบุคลิกลักษณะ ที่สง่างามเป็นสิ่งสำคัญที่สามารถสร้างศรัทธาให้เกิดขึ้นกับผู้พบเห็นได้อย่างเช่น พระอัสสชิเถระ เมื่ออุปติสสะปริพาชกได้เห็นบุคลิกลักษณะของท่านแล้วก็เกิดความเลื่อมใสเป็นต้น^{๑๓๐}

๒.๕ สรุป

จากการที่ผู้ศึกษาได้ศึกษาหลักอุปายโกศลในพระพุทธศาสนาเถรวาทรวมทั้งความหมายและความเป็นมาอย่างครบถ้วนแล้ว สามารถสรุปความได้ว่า คำว่า “อุปายโกศล” มีรากศัพท์มาจากภาษาบาลี ประกอบด้วยศัพท์ ๒ ศัพท์ คือ อุปายะ และ โกศลละ อุปายะ ตามความหมายของรากศัพท์หมายถึง ความเจริญ มีความหมายในลักษณะของการนำไปใช้ในความเจริญเท่านั้น ส่วนโกศลละ นั้นหมายถึงความฉลาด ความชำนาญ หรือทักษะความเชี่ยวชาญ เมื่อรวมคำทั้งสองคำเข้าด้วยกัน สำเร็จรูปเป็นอุปายโกศล มีความหมายว่า ความเป็นผู้ฉลาดในอุปายที่ดีหรือการมีเทคนิควิธีที่จะแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นให้สำเร็จด้วยสติปัญญา โดยปรับให้เหมาะสมสอดคล้องกับสภาพปัญหา และอุปนิสัยของหมู่สัตว์ มีเป้าหมายเพื่อให้สรรพสัตว์พัฒนาคุณงามความดีและบรรลุถึงสิ่งที่ตั้งามสูงสุดสำหรับชีวิตโดยไม่ทำให้ใครเดือดร้อน

ที่มาหรือบ่อเกิดของการใช้อุปายโกศล จากการศึกษาพบว่า ความทุกข์จัดว่าเป็นบ่อเกิดและที่มาของอุปายโกศล ในฐานะที่เป็นจุดเริ่มต้นของกระบวนการกระตุ้นให้มีการใช้ปัญญาเพื่อแสวงหาอุปายที่เป็นเครื่องพ้นทุกข์ ซึ่งความทุกข์อันเป็นบ่อเกิดหรือที่มาของอุปายโกศลนั้นแบ่งเป็น ๓ ประเภทด้วยกันคือ ความทุกข์ในชั้น ๕ อย่างหนึ่ง ความทุกข์ในอริยสัจอย่างหนึ่ง ความทุกข์ในไตรลักษณ์อย่างหนึ่ง นอกจากความทุกข์แล้ว ก็ยังมีกระบวนการทางความคิดและการตัดสินใจที่เป็นปัจจัยสำคัญของการเกิดขึ้นแห่งอุปายโกศล กระบวนการทางความคิดและการตัดสินใจนั้น ได้แก่ โยนิโสมนสิการ อันมีระบบการคิดทั้งหมด ๑๐ ประเภทด้วยกัน ถัดจากโยนิโสมนสิการแล้ว ก็ยังมีเนกขัมมะหรือทุกขนิสสรณะตามแบบของพระพุทธศาสนา อันเป็นที่มาของการเกิดขึ้นแห่งอุปายโกศล

ระดับของการใช้อุปายโกศลในพระพุทธศาสนาเถรวาท จากการศึกษาพบว่า ระดับของการใช้อุปายโกศลนั้น แบ่งออกเป็น ๒ ระดับด้วยกันคือ (๑) อุปายโกศลในระดับของชาวบ้านหรือโลกิยะ การใช้อุปายโกศลเพื่อนำมาแก้ไขปัญหาในระดับของชาวบ้านที่ยังเป็นอยู่ในโลก การแสวงหาความสุขระดับต้นๆ การเอาตัวรอด การแสวงหาทรัพย์ การศึกษา การปกครองบ้านเมือง เป็นต้น

^{๑๒๙} ส.ข. (บาลี) ๑๗/๘๗/๕๕-๕๙, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๗/๑๖๐-๑๖๓, พ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๒๖๔/๔๕๓-๔๕๕, พ.ธ.อ. (ไทย) ๒/๒๖๔/๕๕๖-๕๕๘.

^{๑๓๐} พ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๘/๖๙-๗๐, พ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๘/๘๕-๘๘.

(๒) อุปายโกศลระดับพระอริยบุคคลหรือระดับโลกุตตระ การใช้อุปายโกศลในระดับนี้ เพื่อมุ่งไปสู่การหลุดพ้นในระดับของโลกุตตระ คือการเอาชนะกิเลสหรือการหลุดพ้นจากกิเลสนั่นเอง

คุณสมบัติของผู้มีอุปายโกศล จากการศึกษาพบว่า คุณสมบัติถือว่าเป็นปัจจัยสำคัญในการที่บุคคลผู้มีอุปายโกศลจะสามารถดำเนินการในการใช้อุปายโกศลเพื่อการแก้ไขปัญหาได้อย่างประสบผลสำเร็จ คุณสมบัตินั้นแบ่งออกเป็น ๒ ประเภทด้วยกันคือ คุณสมบัติภายในอย่างหนึ่ง คุณสมบัติภายนอกอย่างหนึ่ง (๑) คุณสมบัติภายในนั้นได้แก่ ปัญญา คือความรู้ในเรื่องราวต่างๆ โดยอุทิศตามทศพลญาณ ๑๐ ประการของพระพุทธองค์ ดังที่ผู้วิจัยได้แสดงไว้แล้วนั้น นอกจากนั้นยังมีปัญญาอีกประเภทหนึ่งที่เกิดจากความแตกฉานหรือชำนาญในเรื่องต่างๆ เรียกว่า ปฏิสัมภิตา มี ๔ ประการด้วยกัน นอกจากปัญญาทั้งสองประการนั้นแล้ว ยังต้องอาศัยคุณสมบัติภายในที่สำคัญอื่นอีกอันได้แก่ ความบริสุทธิ์ ความมีกรุณา เป็นต้น (๒) คุณสมบัติภายนอก ได้แก่ การรู้จักใช้คำพูดที่เหมาะสมถูกต้อง ไม่มีโทษ ประกอบด้วยคุณลักษณะ ๘ ประการ การเป็นผู้มีอาจารย์ คือความประพฤติที่ดีงาม มีกิริยามารยาท รู้จักธรรมเนียมการปฏิบัติของผู้คนในสังคม เป็นต้น